

τι-εξουσιαστική ιδεολογία και στη συνεχώς αυξανόμενη ύποταγή του ατόμου στην εξουσία μιας ανορθολογικής κοινωνικο-οικονομικής τάξης πραγμάτων. Στη συνέχεια και πάνω σ' αυτή τη βάση αναλύει, από ιστορική σκοπιά, το ρόλο που έπαιξε και παίζει ή οίκογένεια στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης του ατόμου και της διαμόρφωσης του ανθρώπινου χαρακτήρα.

Δυστυχώς τα όρια του προλόγου αυτού μᾶς εμποδίζουν να επεκταθούμε περισσότερο στον τρόπο με τον οποίο πραγματεύεται ο Horkheimer τά καιρία (και μονίμως επίκαιρα) αυτά προβλήματα. Τό μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να καλέσουμε τον αναγνώστη να πάρει μέρος στην όδυνηρή ίσως αλλά και αποκαλυπτική διαδικασία ανάγνωσης και αναγνώρισής τους.

Οί μεταφραστές

Παραδοσιακή και κριτική θεωρία

u
επιτροπή
του κεφαλαίου
↓
διηλεκτική
του κεφαλαίου
↓
επιτροπή
πρωτοκλήτου

Γιά τό σημερινό επίπεδο ανάπτυξης της επιστήμης τό ερώτημα, τί είναι «θεωρία», φαίνεται να μὴν προκαλεί ιδιαίτερες δυσκολίες. Στη συνηθισμένη έρευνα, θεωρία σημαίνει τό σύνολο τῶν προτάσεων, πού αναφέρονται σ' ένα αντικείμενο και συνδέονται μεταξύ τους μέ τέτοιο τρόπο, ὡστε ἀπό μερικές ἀπ' αὐτές να προκύπτουν οί υπόλοιπες. "Όσο μικρότερος είναι ὁ ἀριθμός τῶν ἀνώτατων βασικῶν ἀρχῶν (höchste Prinzipien) σέ σχέση μέ τά συμπεράσματα, τόσο πληρέστερη είναι ἡ θεωρία. Ἡ θεωρία ἔχει πραγματική ἰσχὺ, ἂν οί παράγωγες προτάσεις της συμφωνοῦν μέ τά πραγματικά γεγονότα. Ἄν, ἀντίθετα, προκύψουν ἀντιφάσεις ἀνάμεσα στήν ἐμπειρία καί τή θεωρία, θά πρέπει ν' αναθεωρηθεῖ ἢ μιά ἢ ἡ ἄλλη. Εἴτε δηλαδή ἡ παρατήρησή μας ἦταν λαθεμένη,

① Θεωρία
πρωτοκλήτου

↓

είτε κάτι δέν στέκει στίς βασικές ἀρχές τῆς θεωρίας. Σέ σχέση ἐπομένως μέ τά γεγονότα ἡ θεωρία παραμένει πάντα μιά ὑπόθεση. Πρέπει κανείς νά εἶναι ἔτοιμος νά τήν ἀλλάξει, ἂν στήν προσπάθειά του νά ἐλέγξει τό ὑλικό του συναντήσει ἀξεπέραστα ἐμπόδια. Θεωρία εἶναι ἡ συσσωρευμένη Γνώση (Wissen), πού ἔχει μορφοποιηθεῖ μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νά χρησιμεύει στήν κατά τό δυνατό πληρέστερη περιγραφή τῆς πραγματικότητας. Ὁ Poincaré παρομοιάζει τήν ἐπιστήμη μέ μιά Βιβλιοθήκη, πού ὀφείλει ἀδιάκοπα νά ἐπεκτείνεται. Ἡ πειραματική Φυσική παίζει τό ρόλο τοῦ βιβλιοθηκάρου, πού φροντίζει γιά τίς ἀγορές· ἐμπλουτίζει δηλαδή τή Γνώση, προσθέτοντάς της καινούργιο ὑλικό. Ἡ μαθηματική Φυσική – ἡ θεωρία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, μέ τήν πιό αὐστηρή ἔννοια – ἀναλαμβάνει νά σχηματίσει τόν κατάλογο· χωρίς αὐτόν δέν θά μπορούσε κανείς νά χρησιμοποιήσει τόν πλοῦτο τῆς Βιβλιοθήκης. «Αὐτός, λοιπόν, εἶναι ὁ ρόλος τῆς μαθηματικῆς Φυσικῆς: πρέπει νά διευθύνει τή διαδικασία γενίκευσης ἔτσι, ὥστε... ν' αὐξήσει τήν ὠφέλιμη ἐνέργεια τῆς ἐπιστήμης»¹. Γενικός στόχος τῆς θεωρίας φαίνεται νά εἶναι ἕνα καθολικό ἐπιστημονικό σύστημα, πού δέν θά περιορίζεται πλέον σ' ἕναν ἰδιαίτερο τομέα, ἀλλά θά περιλαμβάνει ὅλα τά δυνατά ἀντικείμενα. Ἡ διάκριση τῶν ἐπιστημῶν αἴρεται μέ τήν ἀναγωγή τῶν προτάσεων, πού ἀναφέρονται σέ διαφορετικά πεδία, στίς ἴδιες βασικές προϋποθέσεις (Prämisse). Τό ἴδιο σύστημα ἐνοιῶν, πού διαθέτουμε γιά τόν προσδιορισμό τῆς νεκρῆς φύσης, χρησιμεύει τώρα καί γιά τήν ταξινόμηση τῆς ζωντανῆς· κι ὅποιος μάθει κάποτε τόν τρόπο χρήσης του, δηλαδή τούς κανόνες παραγωγῆς τῶν προτάσεων, τά σύμβολα, τή μέθοδο νά συγκρίνει τίς παράγωγες προτάσεις μέ τά διαπιστώσιμα γεγονότα κ.ο.κ. θά μπορεῖ στό ἐξῆς νά τό χρησιμοποιεῖ κατά βούληση. Ἀλλά ἀπό μιά τέτοια κατάσταση ἀπέχουμε ἀκόμη πολύ.

Αὐτή εἶναι σήμερα – σέ γενικές, φυσικά, γραμμές – ἡ διαδεδομένη ἀντίληψη, πού ὑπάρχει γιά τήν οὐσία τῆς θεωρίας. Ἐχει συνήθως τήν προέλευσή της στίς ἀπαρχές τῆς νεότερης φιλοσοφίας. Ὡς τρίτο ἀξίωμα τῆς ἐπιστημονικῆς του μεθόδου ὁ Descartes θεωρεῖ τήν ἀπόφαση: «νά κατευθύνω τίς σκέψεις μου μέ τάξη, ν' ἀρχίσω δηλαδή ἀπ' τά πιό ἀπλά κι εὐκολογνώριστα ἀντικείμενα, γιά ν' ἀνέβω κατόπιν σιγά σιγά καί κατά κάποιον τρόπο βαθμιαία μέχρι τή γνώση (Erkenntnis: γνώση-ἀναγνώριση, γνωστική διαδικασία) τῶν πιό σύνθετων, προϋποθέτοντας ὅτι ὑπάρχει μιά τάξη

* Ὅλες οἱ σημειώσεις εἶναι συγκεντρωμένες στό τέλος τοῦ βιβλίου στή σελίδα 169 (σ.τ. ἐκδ.).

ἀκόμη καί σ' ἐκεῖνα, πού δέν ἀκολουθοῦν μέ φυσικό τρόπο τό ἕνα τ' ἄλλο». Ἡ συνηθισμένη στά μαθηματικά μέθοδος τῆς παραγωγῆς εἶναι ἐφαρμόσιμη σ' ὅλες τίς ἐπιστήμες. Ἡ τάξη τοῦ κόσμου προσφέρεται γιά μιά παραγωγική ἀλληλουχία σκέψεων. «Οἱ μακρές ἀλυσίδες ἀπό πολύ ἀπλούς κι εὐδιάκριτους συλλογισμούς, τίς ὁποῖες χρησιμοποιοῦν συνήθως οἱ γεωμέτρεις γιά νά φτάσουν στίς πιό δύσκολες ἀποδείξεις τους, μέ ὀδήγησαν νά φαντασῶ ὅτι ὅλα τά πράγματα, πού εἶναι ἀναγνωρίσιμα ἀπ' τόν ἄνθρωπο, βρίσκονται μεταξύ τους στήν ἴδια ἀκριβῶς σχέση· κι ὅτι, ἂν προσέξουμε ἀπλῶς νά μήν θεωρήσουμε σάν ἀληθινό ἕνα πράγμα, πού δέν εἶναι τέτοιο, καί νά διατηροῦμε πάντοτε τήν τάξη, πού εἶναι ἀπαραίτητη προκειμένου νά παραχτεῖ τό ἕνα πράγμα ἀπό τ' ἄλλο, τότε δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει καμιά γνώση τόσο ἀπομακρυσμένη, ὥστε νά μήν μποροῦμε νά τή φτάσουμε, οὔτε τόσο ἀπόκρυφη, ὥστε νά μήν μποροῦμε νά τή ἀνακαλύψουμε.»² Ἀνάλογα, τώρα, μέ τίς ὑπόλοιπες φιλοσοφικές ἀντιλήψεις τοῦ Λογικοῦ ἐπιστήμονα, οἱ γενικές προτάσεις, ἀπ' τίς ὁποῖες ξεκινᾷ ἡ λογική παραγωγή, θεωροῦνται οἱ ἴδιες σάν ἐμπειρικές κρίσεις, σάν ἐπαγωγές (ὅπως στόν John Stuart Mill), είτε σάν προφανεῖς ἐνοράσεις (ὅπως στά ὀρθολογιστικά καί φαινομενολογικά ρεύματα), είτε πάλι σάν αὐθαίρετες θέσεις (ὅπως στή σύγχρονη ἀξιωματική). Στήν πιό προωθημένη Λογική τοῦ παρόντος, πού βρῆκε τήν ἀντιπροσωπευτική της ἔκφραση στίς «Λογικές ἔρευνες» τοῦ Husserl, ἡ θεωρία ὀρίζεται «σάν ἕνα κλειστό στόν ἑαυτό του σύστημα προτάσεων μιᾶς ἐπιστήμης ἐν γένει.»³ Θεωρία – μέ τήν ἀκριβή ἔννοια – εἶναι «μιά συστηματική συνάρθρωση προτάσεων, πού ἔχει τή μορφή μιᾶς συστηματικῆς ἐνιαίας λογικῆς παραγωγῆς»⁴. Ἐπιστήμη ὀνομάζεται «ἕνα ὀρισμένο σύνολο προτάσεων..., πού μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο παράγονται θεωρητικά, καί πού μέ τή συστηματική τους διάταξη προσδιορίζουν ἕνα ὀρισμένο σύνολο ἀντικειμένων»⁵. Ἡ βασική ἀπαίτηση, τήν ὁποία πρέπει νά ἱκανοποιεῖ κάθε θεωρητικό σύστημα, εἶναι: ὅλα τά μέρη του νά συναρθρώνονται μεταξύ τους χωρίς καμιά ἐξαίρεση ἢ ἀντίφαση. Ἡ συμφωνία, πού συμπεριλαμβάνει καί τήν ἔλλειψη ἀντιφάσεων, καθώς καί ἡ ἀπουσία περιττῶν, καθαρά δογματικῶν στοιχείων, πού δέν ἔχουν καμιά ἐπίδραση στά παρατηρήσιμα φαινόμενα, εἶναι, κατά τόν Weyl, ἀναγκαῖες συνθήκες⁶.

Στό βαθμό πού αὐτή ἡ παραδοσιακή ἔννοια τῆς θεωρίας ἐμφανίζει πράγματι μιά τάση, ἀποσκοπεῖ σ' ἕνα καθαρά μαθηματικό σύστημα συμβόλων. Τά ὀνόματα ἀντικειμένων προσιτῶν στήν ἐμπειρία χρησιμοποιοῦνται ὅλο καί λιγότερο σάν στοιχεία τῆς θεωρίας, σάν συστατικά μέρη τῶν προτάσεων καί συμπερασμάτων κι ἀντικαθίστανται ἀπό μαθηματικά σύμβολα. Κι αὐτές ἀκόμη οἱ

λογικές διεργασίες (logische Operationen) είναι ήδη σε τέτοιο βαθμό ορθολογικοποιημένες, ώστε ή διαμόρφωση της θεωρίας ν' αποτελεί πλέον - τουλάχιστον σε έκτεταμένα πεδία της φυσικής επιστήμης - μιά διαδικασία μαθηματικής κατασκευής.

2 Οί ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες επιχειρούν κι αυτές ν' ακολουθήσουν τό επιτυχημένο πρότυπο τών φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στίς σχολές τών κοινωνικῶν ἐπιστημῶν πού εἶναι προσανατολισμένες περισσότερο στήν ἔρευνα τῶν γεγονότων, καί σ' ἐκείνες πού στρέφουν τήν προσοχή τους κυρίως στή διαμόρφωση βασικῶν ἀρχῶν, δέν ἔχει ἄμεσα καμιά σχέση μέ τήν ἔννοια τῆς θεωρίας σάν τέτοιας. Ἡ ἐπίμονη συλλογή στοιχείων σ' ὅλους τούς ἐπιστημονικούς τομεῖς πού ἀσχολοῦνται μέ τήν κοινωνική ζωή, ή συγκέντρωση τεράστιου ὄγκου λεπτομερειῶν γιά διάφορα προβλήματα, οἱ ἐμπειρικές ἔρευνες πού διεξάγονται μέ τή χρησιμοποίηση ἐπιμελημένων ἐρωτηματολογίων ἢ ἄλλων βοηθητικῶν μέσων: ὅλες αὐτές οἱ προσπάθειες, πού ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Spencer ἀντιπροσωπεύουν ἕνα μεγάλο μέρος τῶν δραστηριοτήτων στά ἀγγλοσαξονικά ἰδίως πανεπιστήμια, προσφέρουν ἀσφαλῶς μιά εἰκόνα πολύ πιά ταιριαστή μέ τήν ὑπόλοιπη ζωή μέσα στόν βιομηχανικό τρόπο παραγωγῆς, ἀπ' ὃ,τι ἡ διατύπωση ἀφηρημένων γενικῶν ἀρχῶν ἢ ὁ θεωρητικός στοχασμός πάνω σέ βασικές ἔννοιες, πού χαρακτηρίζουν ἕνα μέρος τῆς γερμανικῆς κοινωνιολογίας. Αὐτό ὅμως δέν σημαίνει καί δομική διαφορά στή σκέψη. Σ' ὅλη τήν τελευταία περίοδο τῆς σημερινῆς κοινωνίας οἱ λεγόμενες ἐπιστήμες τοῦ πνεύματος (Geisteswissenschaften) δέν εἶχαν παρά μιά ἀμφίβολη πρακτική ἀξία. Πρέπει, λοιπόν, νά προσπαθήσουν νά μιμηθοῦν τίς περισσότερο ἐπιτυχημένες φυσικές ἐπιστήμες, ἢ δυνατότητα ἐφαρμογῆς τῶν ὁποίων εἶναι ἀδιαμφισβήτητη. Δέν ὑπάρχει, ἐπομένως, καμιά ἀμφιβολία ὅτι οἱ διάφορες σχολές κοινωνιολογίας ἔχουν μεταξύ τους - ἀλλά καί μέ τίς φυσικές ἐπιστήμες - ταυτόσημες ἀντιλήψεις γιά τή θεωρία. Οἱ ἐμπειρικοί κοινωνιολόγοι δέν ἔχουν διαφορετική ἰδέα γιά τήν ὀλοκληρωμένη διαμόρφωση τῆς θεωρίας ἀπό τούς θεωρητικούς: πιστεύουν ἀπλῶς ὅτι, μπροστά στήν πολυπλοκότητα τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων καί στό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς ἐπιστήμης, κάθε ἐργασία πάνω σέ γενικές ἀρχές πρέπει νά θεωρεῖται σάν ράθυμη καί περιττή πολυτέλεια. Στό βαθμό, βέβαια, πού εἶναι ἀπαραίτητη ἡ θεωρητική ἐργασία, θά πρέπει κατ' αὐτούς νά γίνεται σέ σταθερή συσχέτιση μέ τό ὑλικό τῆς ἔρευνας: εἶναι ἀκόμη τελείως ἀδιανόητη γιά τό ἄμεσο μέλλον ἡ δυνατότητα θεωρητικά ὀλοκληρωμένων ἐκθέσεων. Αὐτοί οἱ ἐμπειρικοί ἐρευνητές συμπαθοῦν ἰδιαίτερα τίς μεθόδους μέ ἀκριβεῖς διατυπώσεις - καί ἰδιαίτερα τίς μαθηματικές - πού βρίσκονται σέ πολύ στενή συνάρ-

τηση μέ τήν ἔννοια τῆς θεωρίας πού περιγράψαμε παραπάνω. Ἀπό τήν πλευρά τους δέν ἀμφισβητοῦν τόσο τή θεωρία ἐν γένει, ὅσο τίς «ἀπό τά πάνω» θεωρίες ἄλλων ἐρευνητῶν, οἱ ὁποῖοι δέν ἀσχολοῦνται μέ τά προβλήματα κάποιας εἰδικῆς, ἐμπειρική ἐπιστήμης. Ἔτσι γιά παράδειγμα, διακρίσεις ὅπως αὐτή μεταξύ κοινότητας καί κοινωνίας (Tönnies), ἢ μεταξύ μηχανικῶν καί ὀργανικῶν δεσμῶν (Durkheim), ἢ πάλι μεταξύ κουλτούρας καί πολιτισμοῦ (A. Weber), πού θεωρήθηκαν σάν βασικές μορφές κοινωνικοποίησης τοῦ ἀνθρώπου, ἀποκαλύπτουν ἀμέσως τόν προβληματικό χαρακτήρα τους, μόλις ἐπιχειρήσει κανείς νά τίς ἐφαρμόσει πάνω σέ συγκεκριμένα προβλήματα. Ὁ δρόμος πού θά ἔπρεπε, κατά τούς ἐμπειρικούς, ν' ἀκολουθήσει ἡ κοινωνιολογία μέ βάση τό σημερινό ἐπίπεδο ἔρευνας, εἶναι ἡ κοπιαστική ἀναρρίχηση ἀπό τήν περιγραφή κοινωνικῶν φαινομένων μέχρι τίς ἐξαντλητικές συγκρίσεις: καί μόνο μετά θά μπορούσε νά προχωρήσει στή διαμόρφωση γενικῶν ἐννοιῶν.

Πού καταλήγει ὅμως ἐν προκειμένω ἡ ἀντίθεση πού περιγράψαμε; Οἱ ἐμπειρικοί ἐπιστήμονες, σύμφωνοι μέ τίς παραδόσεις τους, δέχονται τελικά ὅτι μόνον οἱ πλήρεις ἐπαγωγές μποροῦν νά ἔχουν τήν ἰσχὺ ἀνώτερων προτάσεων: καί πιστεύουν ὅτι ἀπέχουμε ἀκόμη πολύ ἀπ' αὐτό τό σημείο. Οἱ ἀντίπαλοί τους ἀπ' τήν ἄλλη μεριά θεωροῦν ὅτι γιά τό σχηματισμό τῶν ἀνώτερων κατηγοριῶν καί ἀντιλήψεων μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν καί ἄλλες μέθοδοι, ὄχι τόσο πολύ ἐξαρτημένες ἀπό τήν πρόοδο τῆς συλλογῆς στοιχείων. Μπορεῖ π.χ. ὁ Durkheim νά συμφωνεῖ μέ πολλές ἀπό τίς βασικές θέσεις τῶν ἐμπειριστῶν: ἀναφορικά ὅμως μέ τό πρόβλημα τῶν βασικῶν ἀρχῶν τάσσεται ὑπέρ μιᾶς ἀπλοποίησης τῆς ἐπαγωγικῆς διαδικασίας. Ἡ ταξινόμηση (Klassifikation: κατάταξη σέ κλάσεις) τῶν κοινωνικῶν γεγονότων μέ βάση μόνο τήν ἐμπειρική καταγραφή στοιχείων εἶναι κατά τή γνώμη του ἀδύνατη καί δέν διευκολύνει τήν ἔρευνα στόν ἀναμενόμενο βαθμό. «Ὁ ρόλος τῆς εἶναι νά μᾶς δώσει ὀρισμένα σημεία στήριξης, προκειμένου νά προχωρήσουμε σέ ἄλλες παρατηρήσεις, διαφορετικές ἀπό ἐκείνες πού μᾶς εἶχαν ὀδηγήσει στά ἀρχικά σημεία. Γιά τό σκοπό ὅμως αὐτόν ἡ ταξινόμηση δέν πρέπει νά εἶναι μιά πλήρης καταγραφή ὅλων τῶν μεμονωμένων στοιχείων, ἀλλά ἐνός μικροῦ κι ἐπιμελῶς ἐπιλεγμένου ἀριθμοῦ ἀπ' αὐτά... Μπορεῖ ν' ἀπαλλάξει ἔτσι τόν παρατηρητή ἀπό πάρα πολλά βήματα, γιατί θά τόν καθοδηγεῖ... Πρέπει, λοιπόν, γιά τήν ταξινόμησή μας, νά ἐπιλέξουμε αὐτά τά ἰδιαίτερα οὐσιώδη στοιχεία»⁷. Τό ἄν, τώρα, οἱ ἀνώτερες βασικές ἀρχές ἐπιλέγονται, λαμβάνονται ἐνορατικά ἢ ἀπλῶς τίθενται, δέν σημαίνει καί διαφοροποίηση τῶν λειτουργιῶν τους μέσα στό ἰδανικό θεωρητικό σύστημα. Τό βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ ἐπι-

στήμονας εφαρμόζει πάντοτε τις περισσότερο ή λιγότερο γενικές του προτάσεις υπό τη μορφή υποθέσεων πάνω στα νεοεμφανιζόμενα γεγονότα. Ο κοινωνιολόγος με φαινομενολογικό προσανατολισμό π.χ. θα μάς διαβεβαιώσει ότι μετά τη διατύπωση ενός ουσιώδους νόμου, θα πρέπει κάθε ανάπτυπο ν' ακολουθήσει όπωσδήποτε την όριζόμενη απ' αυτόν συμπεριφορά. Ο υποθετικός, ωστόσο, χαρακτήρας του ουσιώδους νόμου γίνεται άμεσα φανερός: ή ισχύς του εξαρτάται είτε απ' τό άν τό μεμονωμένο ανάπτυπο είναι τής αυτής ή κάποιας συγγενικής ουσίας, είτε απ' τό άν πρόκειται για τό ένδεδειγμένο ή όχι ανάπτυπο αυτού ή του άλλου είδους. Απ' τή μιά μεριά υπάρχει, λοιπόν, πάντοτε ή διανοητικά διατυπωμένη Γνώση κι από τήν άλλη μιά κατάσταση πραγμάτων πού πρέπει νά συλληφθεί απ' αυτήν τή Γνώση. Μιά τέτοια υπαγωγή (Subsumieren), ή δημιουργία δηλαδή μιάς σχέσης ανάμεσα στην άπλή πρόσληψη ή εξακρίβωση μιάς κατάστασης πραγμάτων και στην έννοιολογική δομή τής Γνώσης μας όνομάζεται θεωρητική έρμηνεία αυτής τής κατάστασης.

Δέν είναι ανάγκη ν' αναφερθούμε έδω λεπτομερειακά στα διάφορα είδη ταξινόμησης. Θα υποδείξουμε μόνο σύντομα μέ ποιόν τρόπο έρμηνεύονται τά ιστορικά γεγονότα σύμφωνα μέ τήν παραδοσιακή έννοια τής θεωρίας. Η αντιπαράθεση μεταξύ Eduard Meyer και Max Weber είναι έν προκειμένο αποκαλυπτική. Ο Meyer θεώρησε περιτό κι αδύνατο ν' απαντηθεί τό έρώτημα, άν οί πόλεμοι πού προκλήθηκαν από τις αποφάσεις όρισμένων ιστορικών προσωπικότητων θα είχαν άργά ή γρήγορα ξεσπάσει άκόμη κι άν δέν είχαν παρθεί οί αποφάσεις αυτές. Ο Weber αντίθετα θέλησε νά δείξει ότι τότε θα ήταν αδύνατη όποιαδήποτε ιστορική έρμηνεία. Στηριζόμενος στις θεωρίες του φυσιολόγου Von Kries και διαφόρων νομικών και οικονομολόγων όπως ό Merkel, ό Leifmann κι ό Radbruch ανάπτυξε τή «θεωρία τής αντικειμενικής δυνατότητας». Η έρμηνεία του ιστορικού - όπως και του ποινικολόγου - δέν συνίσταται στην κατά τό δυνατόν πληρέστερη απαρίθμηση όλων των συνθηκών· αλλά στην αποκάλυψη τής συναφείας ανάμεσα στα καθορισμένα εκείνα στοιχεία πού ενδιαφέρουν τήν ιστορική εξέλιξη, και στα μεμονωμένα, καθοριστικά γεγονότα. Αυτή ή συναφεία, ή κρίση για παράδειγμα ότι ό πόλεμος προκλήθηκε από τήν πολιτική ενός άρχηγού κράτους, πού είχε συνείδηση των στόχων του, προϋποθέτει λογικά ότι, στην περίπτωση πού δέν θα ακολουθείτο μιά τέτοια πολιτική, τό αποτέλεσμα θα ήταν διαφορετικό. Απ' τή στιγμή, λοιπόν, πού διατυπώνεται ένας ισχυρισμός για κάποια καθορισμένα ιστορικά αίτια, έξυπνοείται πάντοτε ότι ή άπουσία αυτών των αίτιων θα προκαλούσε - σύμφωνα μέ τους γνωστούς έμπειρικούς κανόνες και κά-

τω απ' τις ύφιστάμενες συνθήκες - ένα καθορισμένο διαφορετικό αποτέλεσμα. Οί έμπειρικοί κανόνες δέν είναι, έδω, παρά οί γνωστικές διατυπώσεις πού διαθέτουμε για τις οικονομικές, κοινωνικές και ψυχολογικές συνάφειες. Μέ τή βοήθειά τους κατασκευάζουμε τήν πιθανή εξέλιξη, παραλείποντας τό ίδιο τό γεγονός και αντικαθιστώντας το μ' αυτό πού θα χρησιμεύσει σαν εξήγηση. Έργαζόμαστε, δηλαδή, μέ υποθετικές προτάσεις, εφαρμόζοντάς τες σε μιά δεδομένη κατάσταση: προϋποθέτοντας τις συνθήκες a, b, c, d, πρέπει ν' αναμένεται τό γεγονός q· άν απαλειφθεί ή συνθήκη d, τό γεγονός r· άν προστεθεί ή g, τό γεγονός s κ.ο.κ. Μιά τέτοια ύπολογιστική μέθοδος ανήκει στό θεωρητικό όπλοστάσιο τόσο τής ιστορίας όσο και τής φυσικής επιστήμης. Αυτός ακριβώς είναι ό τρόπος μέ τον όποιο υπάρχει ή θεωρία στην παραδοσιακή της έννοια.

Αυτό, συνεπώς, πού οί επιστήμονες διαφόρων τομέων θεωρούν σαν ουσία τής θεωρίας αντίστοιχεί πράγματι στα άμεσα καθήκοντά τους. Προκειμένου νά χειραγωγηθούν τόσο ή έξωτερική φύση όσο και οί καθορισμένοι οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί, απαιτείται νά μορφοποιηθεί τό υλικό τής Γνώσης, νά ένταχθεί, δηλαδή, μέσα σε μιά οργανωμένη δομή υποθέσεων. Η τεχνική πρόοδος τής αστικής έποχής συνδέεται αναπόσπαστα μέ μιά τέτοια λειτουργία τής επιστημονικής εργασίας· γιατί αυτή καθιστά απ' ενός τήν πραγματικότητα χρήσιμη για εκείνη τή Γνώση πού είναι άξιοποιήσιμη στις δεδομένες συνθήκες, κι απ' έτέρου εφαρμόζει τήν υπάρχουσα ήδη Γνώση πάνω στα γεγονότα. Αντιπροσωπεύει, έτσι, χωρίς άμφιβολία, μιά στιγμή μέσα στό συνεχή μετασχηματισμό και τήν ανάπτυξη τής υλικής βάσης αυτής τής κοινωνίας. Στο βαθμό όμως πού ή έννοια τής θεωρίας αυτονομείται - σαν νά ήταν δυνατόν νά θεμελιωθεί πάνω στην έσωτερική ουσία τής γνώσης ή σε κάποιαν άλλη άνιστορική βάση -, μετατρέπεται πλέον σε μιά πραγματοποιημένη, ιδεολογική κατηγορία.

Τόσο ή χρησιμότητα πού έχουν οί ανακαλύψεις νέων πραγματικών συναφειών για τήν αναμόρφωση τής υπάρχουσας γνώσης, όσο και ή εφαρμογή αυτών των συναφειών πάνω στην πραγματικότητα είναι προσδιορισμοί πού δέν ανάγονται σε καθαρά λογικά ή μεθοδολογικά στοιχεία· πρέπει, αντίθετα, νά κατανοούνται κάθε φορά σε συνάρτηση μέ πραγματικές κοινωνικές διαδικασίες. Τό ότι μιά ανακάλυψη προκαλεί τήν αναδόμηση καθιερωμένων απόψεων δέν μπορεί νά είναι αποκλειστικά και μόνον αποτέλεσμα λογικών συλλογισμών, ούτε ειδικότερα τής αντίφασης ανάμεσα στην ανακάλυψη και σ' όρισμένο μέρος των κυρίαρχων αντιλήψεων. Γιατί υπάρχει πάντοτε ή δυνατότητα βοηθητικών υποθέσεων, μέ τις όποιες θα μπορούσε τελικά νά αποφευχθεί μιά συνο-

λική αλλαγή της θεωρίας. Τό γεγονός ότι, παρ' όλα αυτά, οί νέες απόψεις επιβάλλονται, οφείλεται στίς συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες - έστω κι αν για τούς ίδιους τούς επιστήμονες καθοριστικά είναι ίσως τά έγγενή αίτια. Όλα αυτά δέν τά άρνούνται οί σύγχρονοι θεωρητικοί της γνώσης, έστω κι αν από τούς καθοριστικούς έξωεπιστημονικούς παράγοντες δίνουν μεγαλύτερη σημασία στήν ιδιοφυία και τήν τύχη παρά στίς κοινωνικές συνθήκες. Μετά τόν 17ο αιώνα οί άνθρωποι έπαψαν πιά νά ξεπερνούν τίς δυσκολίες πού αντιμετώπιζε ό παραδοσιακός τρόπος γνώσης της Αστρονομίας, καταφεύγοντας σέ επιπρόσθετες κατασκευές και αποδέχτηκαν τό σύστημα του Κοπέρνικου: αυτό δέν οφείλεται μόνο στίς λογικές ιδιότητες του νέου συστήματος - στήν απλότητά του π.χ. Η πραγματική επίδραση, πού είχαν αυτές οί ιδιότητες λόγω των πλεονεκτημάτων τους, μάς οδηγεί ακριβώς στή βάση της κοινωνικής πρακτικής εκείνης της έποχής. Τό κοπερνίκαιο σύστημα, παντελώς σχεδόν άγνοημένο κατά τόν 16ο αιώνα, μετατρέπεται τώρα σέ επαναστατική δύναμη: ή εξέλιξη αυτή αποτελεί μέρος της κοινωνικής διαδικασίας, στά πλαίσια της οποίας ή μηχανική σκέψη γίνεται κυρίαρχη.⁹ Τό ότι ή αλλαγή των επιστημονικών δομών έξαρτάται από τήν έκάστοτε κοινωνική κατάσταση, δέν ισχύει, έντούτοις, μόνο για θεωρίες τόσο πλήρεις όσο τό κοπερνίκαιο σύστημα, αλλά και για ειδικότερα προβλήματα της έρευνας στή καθημερινή ζωή. Τό κατά πόσο π.χ. ή ανακάλυψη της παραλλαγής ενός είδους σέ επιμέρους πεδία της ανόργανης ή οργανικής φύσης - είτε μέσα στό χημικό εργαστήριο είτε κατά τίς παλαιοντολογικές έρευνες - θ' αποτελέσει άφορμή για τήν αλλαγή παλαιών ταξινομήσεων, ή τή δημιουργία νέων, δέν μπορεί μέ κανέναν τρόπο νά έξαρτάται μόνο από τή δεδομένη λογική κατάσταση. Στο σημείο αυτό, οί θεωρητικοί της γνώσης καταφεύγουν συνήθως σέ μία έννοια της σκοπιμότητας, πού μόνο φαινομενικά είναι έγγενής στήν επιστήμη τους. Τό αν και μέ ποιόν τρόπο οί νέοι όρισμοί τίθενται σκόπιμα, δέν έξαρτάται στήν πραγματικότητα απλώς από τήν απλότητα και τή συνέπεια του συστήματος: αλλά, ανάμεσα στ' άλλα, κι από τήν κατεύθυνση και τούς στόχους της έρευνας, πού δέν μπορούν ούτε νά έξηγηθούν, ούτε, σέ τελευταία ανάλυση, νά γίνουν κατανοητοί από μόνοι τους.

Κι όπως ή επίδραση του υλικού πάνω στή θεωρία, έτσι αντίστροφα κι ή εφαρμογή της θεωρίας πάνω στό υλικό, δέν είναι απλώς μία ένδοεπιστημονική αλλά ταυτόχρονα και μία κοινωνική διαδικασία. Η συσχέτιση των υποθέσεων μέ τήν πραγματικότητα δέν πραγματοποιείται τελικά μέσα στό κεφάλι του έρευνητή, αλλά στή βιομηχανία. Οί νόμοι π.χ. ότι ή λιθανθρακόπισσα παίρνει κάτω απ' όρισμένες συνθήκες διάφορους χρωματισμούς ή ότι ή

νιτρογλυκερίνη, όρισμένες νιτρικές ένώσεις κι άλλα στοιχεία διαθέτουν μεγάλη έκρηκτική δύναμη, αποτελούν συσσωρευμένη Γνώση, πού βρίσκει πρακτική εφαρμογή στά εργαστήρια των μεγάλων βιομηχανιών.

Από τίς διάφορες φιλοσοφικές σχολές φαίνεται, κατ' αρχήν, ότι οί θετικιστές και οί πραγματιστές είναι αυτοί πού δίνουν ιδιαίτερη προσοχή στή συσχέτιση της θεωρητικής εργασίας μέ τή ζωντανή κοινωνική διαδικασία. Σάν έργο της επιστήμης θεωρούν τήν πρόβλεψη και τή χρησιμότητα των αποτελεσμάτων. Στήν πραγματικότητα όμως αυτή ή συνείδηση των σκοπών κι ή πίστη στήν κοινωνική αξία του επαγγέλματος του παραμένει για τόν έρευνητή ιδιωτική υπόθεση. Μπορεί βέβαια ό ίδιος νά πιστεύει είτε σέ μιάν ανεξάρτητη, «υπέρ-κοινωνική» άδέσμευτη Γνώση, είτε αντίθετα στήν ιδιαίτερη κοινωνική σημασία του δικού του επιστημονικού τομέα: τέτοιες αντιθέσεις ως προς τήν έρμηνεία του ρόλου του δέν έχουν τήν παραμικρή επίδραση πάνω στήν πρακτική του δραστηριότητα. Ο έρευνητής κι ή επιστήμη του είναι ένσωματωμένοι μέσα στον κοινωνικό μηχανισμό: οί επιδόσεις τους αποτελούν στοιχεία της αυτοσυντήρησης και της συνεχούς ανα-παραγωγής του ισχύοντος - ανεξάρτητα απ' τήν έρμηνεία πού δίνουν οί ίδιοι. Πρέπει απλώς ή δραστηριότητά τους ν' αντιστοιχεί στήν «έννοια» του έρευνητή και της επιστήμης: νά παράγουν, δηλαδή, θεωρία μέ τήν έννοια πού περιγράψαμε παραπάνω. Στά πλαίσια του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας ό έρευνητής πρέπει νά κατατάξει τά γεγονότα σέ έννοιολογικές τάξεις, τίς όποιες νά διατηρεί πάντοτε σέ τέτοια κατάσταση, ώστε νά μπορεί ό ίδιος, ή όποιος άλλος τίς χρησιμοποιεί, νά κατέχει ένα όσο τό δυνατόν ευρύτερο πεδίο της πραγματικότητας. Τό πείραμα στά πλαίσια της επιστήμης έχει τήν έννοια ότι διαπιστώνει τά γεγονότα μέ έναν τρόπο πού αντιστοιχεί ακριβώς στήν έκάστοτε κατάσταση της θεωρίας. Τό πραγματικό υλικό, τά στοιχεία προσκομίζονται απ' έξω. Η επιστήμη φροντίζει για τή σαφή και συνοπτική τους διατύπωση έτσι ώστε νά μπορεί κανείς νά χειρίζεται τίς γνώσεις, όπως αυτός θέλει. Η σύλληψη, ό μετασχηματισμός κι ή όρθολογικοποίηση της Γνώσης του πραγματικού αντιπροσωπεύουν τό ιδιαίτερο είδος αυτενέργειας του έρευνητή τή θεωρητική του δραστηριότητα - είτε πρόκειται για τή λεπτομερειακή έκθεση στοιχείων, όπως στήν ιστορία και στους περιγραφικούς κλάδους άλλων ειδικών επιστημών, είτε για τή συνόψιση ενός όγκου δεδομένων και τήν παραγωγή γενικών νόμων, όπως στή φυσική. Ο δυϊσμός σκέψης και είναι, νόησης και πρόσληψης μέ τίς αισθήσεις άνήκει στή φύση του επιστήμονα.

Bestel

αυτοπία
πρόσ

Ἡ παραδοσιακή αντίληψη γιά τή θεωρία εἶναι προϊόν μιᾶς ἀφαίρεσης: παράγεται, δηλαδή, ἀπό τόν τρόπο πού ἀσκεῖται ἡ ἐπιστημονική δραστηριότητα στό πλαίσιο τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας σέ μιᾶ ὀρισμένη βαθμίδα τῆς ἱστορικοκοινωνικῆς ἐξέλιξης. Ἀντιστοιχεῖ στή δραστηριότητα τοῦ ἐρευνητῆ, ὅπως αὐτή ἐπιτελεῖται παράλληλα μέ ὅλες τίς υπόλοιπες κοινωνικές δραστηριότητες, χωρίς νά γίνεται ἄμεσα φανερό ἢ συνάφεια ἀνάμεσά τους. Ἐτσι, στήν αντίληψη αὐτή δέν ἐμφανίζεται ἡ πραγματική κοινωνική λειτουργία τῆς ἐπιστήμης· δέν ἐκφράζεται ἡ σημασία τῆς θεωρίας γιά τήν ἀνθρώπινη ὑπαρξη, ἀλλά ἡ σημασία της μέσα στόν περιορισμένο χῶρο, ὅπου παράγεται κάτω ἀπ' τίς συγκεκριμένες ἱστορικές συνθήκες: στήν ἀποσπασμένη ἐπιστημονική σφαῖρα. Στήν πραγματικότητα ὅμως ἡ ζωή τῆς κοινωνίας εἶναι συνισταμένη τῆς συνολικῆς ἐργασίας (Gesamtarbeit) στούς διάφορους τομεῖς τῆς παραγωγῆς. Κι ἂν ἀκόμη στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας δέν λειτουργεῖ σωστά, οἱ διάφοροι ἐπιμέρους τομεῖς, ἀνάμεσά τους κι ἡ ἐπιστήμη, δέν πρέπει παρ' ὅλ' αὐτά νά θεωροῦνται αὐτόνομοι κι ἀνεξάρτητοι. Οἱ τομεῖς αὐτοί ἀποτελοῦν εἰδικές ἐκφράσεις τοῦ τρόπου μέ τόν ὅποιο ἡ κοινωνία ἀντιπαρατίθεται στή φύση καί διατηρεῖ τή δική της δεδομένη μορφή. Ἀποτελοῦν στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, ἀκόμα κι ἂν οἱ ἴδιοι εἶναι ἐλάχιστα ἢ καθόλου παραγωγικοί μέ τήν κυριολεκτική ἔννοια. Οὔτε ἡ δομή τῆς βιομηχανικῆς καί ἀγροτικῆς παραγωγῆς, οὔτε ὁ χωρισμός τῶν λεγομένων διευθυντικῶν ἀπ' τίς ἐκτελεστικές λειτουργίες, τῶν ὑπηρεσιῶν ἀπ' τίς ἐργασίες, τῶν πνευματικῶν ἀπ' τίς χειρωνακτικές δραστηριότητες, ἀποτελοῦν αἰώνιες ἢ φυσικές σχέσεις. Πηγάζουν μάλλον ἀπ' τόν τρόπο παραγωγῆς σέ καθορισμένες κοινωνικές μορφές. Ἡ φαινομενική αὐτονομία τῶν ἐργασιακῶν διαδικασιῶν, πού ἡ πορεία τους μπορεῖ δῆθεν νά συναχθεῖ ἀπ' τήν ἐσωτερική οὐσία τοῦ ἀντικειμένου τους, ἀντιστοιχεῖ στή φαινομενική ἐλευθερία τῶν οἰκονομικῶν ὑποκειμένων στήν ἀστική κοινωνία. Αὐτά τά οἰκονομικά ὑποκείμενα δέν πιστεύουν ὅτι ἐνεργοῦν σύμφωνα μέ προσωπικές τους ἀποφάσεις, ἐνῶ ἀκόμη καί στούς πῶς περίπλοκους ὑπολογισμούς τους δέν εἶναι παρά ἐκφραστὲς ἑνός ἀσύλληπτου στό σύνολό του κοινωνικοῦ μηχανισμοῦ.

Ἡ ψευδής αὐτή συνείδηση τοῦ ἀστοῦ ἐρευνητῆ κατά τήν περίοδο τοῦ φιλελευθερισμοῦ εἶναι ἐμφανής στό πῶς διαφορετικά φιλοσοφικά συστήματα. Ἐκφράστηκε μέ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικό τρόπο, γύρω στό 1900, ἀπ' τόν νεοκαντιανισμό τῆς Σχολῆς τοῦ Marburg. Μεμονωμένα στοιχεῖα τῆς θεωρητικῆς δραστηριότητας τοῦ εἰδικευμένου ἐρευνητῆ μετατρέπονται, ἐδῶ, σέ καθολικές κα-

τηγορίες, σέ συστατικά τοῦ παγκόσμιου πνεύματος (Weltgeist), τοῦ αἰώνιου «Λόγου»· ἐνῶ, ἀντίστροφα, πολύ πῶς ἀποφασιστικά στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ὑποβιβάζονται στό ἐπίπεδο τῆς θεωρητικῆς δραστηριότητας τοῦ ἐρευνητῆ. Ἡ «δύναμη τῆς γνώσης» ὀνομάζεται «δύναμη τῆς πρώτης ἀρχῆς» («Kraft des Ursprungs»). Σάν «παραγωγή» ἐννοεῖται ἡ «δημιουργική ἀνωτερότητα (Souveränität) τῆς σκέψης». Ἀπ' αὐτό τό θεωρητικό σύστημα καί, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἀπ' τά μαθηματικά πρέπει γιά καθετί, πού ἐμφανίζεται σάν δεδομένο, νά εἶναι δυνατή ἡ κατασκευή ὅλων τῶν προσδιορισμῶν του. Ὅλα τά πεπερασμένα μεγέθη μποροῦν νά προκύψουν ἀπό τήν ἔννοια τοῦ ἀπειρώς μικροῦ μέ τή μέθοδο τοῦ ἀπειραστικοῦ λογισμοῦ: ἡ διαδικασία αὐτή εἶναι ἀκριβῶς ἡ «παραγωγή» τους. Τό ἰδανικό, λοιπόν, εἶναι ἕνα ἐνιαῖο σύστημα τῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία σύμφωνα μέ τήν παραπάνω ἔννοια γίνεται παντοδύναμη. Κι ἐπειδή κάθε στοιχεῖο τοῦ ἀντικειμένου ἀνάγεται τελικά σέ διανοητικούς προσδιορισμούς, τό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐργασίας δέν πρέπει νά τό φανταστοῦμε σάν κάτι τό στέρεο καί ὑλικό· τό μόνο πράγμα πού ἔχει ἐν προκειμένῳ σημασία εἶναι ἡ λειτουργία καθορισμοῦ, ταξινόμησης καί ἐνοποίησης: ἀπ' αὐτήν πηγάζει καί σ' αὐτήν ἀποσκοπεῖ κάθε ἀνθρώπινη προσπάθεια. Παραγωγή εἶναι ἡ παραγωγή τῆς ἐνότητας, καί προϊόν εἶναι ἡ ἴδια ἡ παραγωγή¹⁰. Σύμφωνα μέ τή λογική αὐτή, ἡ πρόοδος στή συνείδηση τῆς ἐλευθερίας συνίσταται οὐσιαστικά στό ὅτι ἀπό τήν ἀτελή καί μερική παράσταση, πού ἔχει ὁ ἐρευνητής γιά τόν κόσμο, ὅλο καί περισσότερα στοιχεῖα μποροῦν νά διατυπωθοῦν ὑπό τή μορφή διαφορετικῶν σχέσεων. Κι ἐνῶ στήν πραγματικότητα ἡ ἐπιστημονική ἐργασία ἀποτελεῖ ἐξαρτημένο μόνο μέρος τῆς γενικότερης ἱστορικῆς δραστηριότητας τοῦ ἀνθρώπου, παίρνει ἐδῶ τή θέση της. Στό βαθμό πού μιᾶ τέτοια ὑποστασιοποίηση τοῦ Λόγου σάν τῆς πραγματικότητας ὑποδηλώνει ὅτι σέ μιᾶ μελλοντική κοινωνία θά μπορεῖ ὁ Λόγος νά προσδιορίζει πραγματικά τά γεγονότα, βρισκόμαστε ἀσφαλῶς μπροστά σέ μιᾶν ἀκόμη μεταμφιεσμένη οὐτοπία. Ἡ αὐτογνωσία τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι, ὡστόσο, μιᾶ μαθηματική ἐπιστήμη τῆς φύσης, πού ἐμφανίζεται σάν ὁ αἰώνιος Λόγος· ἀλλά μιᾶ κριτική θεωρία τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας, πού ἐνδιαφέρεται κυρίως γιά λογικές συνθήκες ζωῆς.

Ἡ ἀπομονωμένη παρατήρηση ἐπιμέρους δραστηριοτήτων ἢ τομῶν δραστηριότητας – μαζί μέ τ' ἀντίστοιχα περιεχόμενα κι ἀντικείμενά τους – γιά νά εἶναι ἀληθῆς, χρειάζεται τή συγκεκριμένη συνείδηση τῶν ἰδίων της τῶν περιορισμῶν. Πρέπει νά περάσουμε σέ μιᾶ καινούργια ἐννοιολογική σύλληψη (Konzeption), μέσα στήν ὁποία θά αἴρεται ἡ μονομέρεια πού προκύπτει ἀναγκαστικά

ἐπικριτική
πράγμα

μέ την απόσπαση ορισμένων επιμέρους διανοητικῶν διαδικασιῶν ἀπ' τῆ συνολικῆ κοινωνικῆ πρακτικῆ. Στά πλαίσια τῆς ἀντίληψης γιά τή θεωρία, πού δημιουργεῖται ἀναγκαστικά στόν ἐρευνητή κατά τή διάρκεια τῆς ἴδιας του τῆς ἐργασίας, ἡ σχέση ἀνάμεσα στά πραγματικά γεγονότα καί τήν ἐννοιολογική τους ταξινόμηση προσφέρει ἕνα πολύ σημαντικό σημεῖο ἐκκίνησης γιά ἕνα τέτοιο ξεπέρασμα. Ἡ κυρίαρχη σήμερα Γνωσιοθεωρία ἔχει κι αὐτή ἀναγνωρίσει τόν προβληματικό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς σχέσης. Ἐχει ἐπισημάνει ἔτσι κατ' ἐπανάληψη ὅτι τά ἴδια ἀντικείμενα, ἐνῶ σέ κάποιον ἐπιστημονικό τομέα ἀποτελοῦν πρόβλημα, πού δέν φαίνεται νά εἶναι ἐπιλύσιμο στό ἄμεσο μέλλον, γίνονται ἀποδεκτά σ' ἕναν ἄλλο σάν ἀπλά πραγματικά στοιχεῖα. Σχέσεις πού στή Φυσική ἀποτελοῦν θέματα πρός ἐρευνα, θεωροῦνται στή Βιολογία σάν αὐτονόητες προϋποθέσεις. Στήν ἴδια τή βιολογία πάλι, προβληματικές εἶναι οἱ φυσιολογικές κι ὄχι οἱ ψυχολογικές διαδικασίες. Οἱ κοινωνικές ἐπιστήμες, τέλος, παίρνουν συνολικά σά δεδομένη τήν ἀνθρώπινη καί τήν ἐξωτερική φύση κι ἐνδιαφέρονται γιά τή δομή τῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου μέ τή φύση καί τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους. Γιά μιά περαιτέρω ἀνάπτυξη τῆς ἐννοίας τῆς θεωρίας δέν ἀρκεῖ ὅμως νά ὑποδειχτεῖ αὐτή ἡ ἐγγενῆς στήν ἀστική ἐπιστήμη σχετικότητα, πού χαρακτηρίζει τή σχέση ἀνάμεσα στή θεωρητική σκέψη καί τήν πραγματικότητα. ἀπαιτεῖται ταυτόχρονα καί μιά ἀναφορά ὄχι μόνο στόν ἐπιστήμονα, ἀλλά στό γνωστικό ὑποκείμενο ἐν γένει.

Ολόκληρος ὁ ἀντιληπτός μέ τίς αἰσθήσεις κόσμος, ἔτσι ὅπως παρουσιάζεται σ' ἕνα μέλος τῆς ἀστικῆς κοινωνίας κι ἔτσι ὅπως ἐρμηνεύεται ἀπ' τήν παραδοσιακή κοσμοθεώρηση, πού βρῖσκεται σέ διαρκή ἀλληλεπίδραση μ' αὐτήν τήν κοινωνία, ἰσχύει γιά τό ὑποκείμενό του σάν ἕνα σύνολο ἀπό πραγματικά δεδομένα· εἶναι ἐκεῖ καί πρέπει νά γίνει ἀποδεκτός. Ἡ ταξινομητική σκέψη κάθε ἀτόμου εἶναι κι αὐτή μιά ἀπ' τίς κοινωνικές ἀντιδράσεις, οἱ ὁποῖες ἀντιπροσωπεύουν μιά τάση προσαρμογῆς τοῦ ἀνθρώπου στήν πραγματικότητα, ἔτσι ὥστε νά ἐξυπηρετοῦνται ὅσο τό δυνατό καλύτερα οἱ ἀνάγκες του. Στό σημεῖο αὐτό ὑπάρχει ὅμως μιά οὐσιαστική διαφορά ἀνάμεσα στό ἄτομο καί τήν κοινωνία. Ὁ κόσμος ἀποτελεῖ γιά τό ἄτομο ἕνα καθαυτό δεδομένο, πού πρέπει νά τό ἀποδεχτεῖ καί νά τό λάβει ὑπόψη του· μέ τή μορφή ὅμως πού ὑπάρχει κι ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει, ἀποτελεῖ στόν ἴδιο βαθμό κι ἕνα προϊόν τῆς γενικῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς. Ὅλα τά ἀντιληπτά ἀντικείμενα τοῦ περιβάλλοντός μας - οἱ πόλεις, τά χωριά, οἱ κάμποι καί τά δάση - φέρνουν ἐπάνω τους τή σφραγίδα τῆς ἀνθρώπινης ἐπεξεργασίας. Οἱ ἄνθρωποι δέν εἶναι μόνον ὡς πρός τήν ἐνδυμασία καί τήν ἐμφάνισή τους, τή μορφή καί τόν

τρόπο πού αἰσθάνονται ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορίας. Ἀκόμη καί ὁ τρόπος, μέ τόν ὁποῖο βλέπουν κι ἀκοῦν, δέν μπορεῖ ν' ἀποσπαστεῖ ἀπ' τήν κοινωνική ζωτικῆ διαδικασία, ὅπως αὐτή ἐξελίσσεται διά μέσου τῶν αἰώνων. Τά γεγονότα πού μᾶς παρουσιάζουν οἱ αἰσθήσεις μας εἶναι ἤδη διαμορφωμένα μέ δύο τρόπους: μέσω τοῦ ἱστορικοῦ χαρακτήρα τοῦ προσλαμβανόμενου ἀντικειμένου καί μέσω τοῦ ἱστορικοῦ χαρακτήρα τοῦ προσλαμβάνοντος ὄργανου. Καί τά δύο δέν εἶναι διαμορφωμένα μόνο φυσικά, ἀλλά καί μέσω τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος· κατά τήν πράξη τῆς πρόσληψης, ὡστόσο, τό ἄτομο θεωρεῖ τόν ἑαυτό του ὡς παθητικό δέκτη. Ἡ ἀντίθεση μεταξύ παθητικότητας κι ἐνεργητικότητας, πού ἐμφανίζεται στή Γνωσιοθεωρία σάν δυῖσμός μεταξύ αἰσθητικότητας (Sinnlichkeit) καί διάνοιας, δέν ἰσχύει γιά τήν κοινωνία στό ἴδιο μέτρο πού ἰσχύει γιά τό ἄτομο. Ἐνῶ δηλαδή τό τελευταῖο θεωρεῖ τόν ἑαυτό του παθητικό κι ἐξαρτημένο, ἐκεῖνη, ἂν καί ἀποτελεῖται ἀπό ἄτομα, εἶναι ἐντούτοις ἕνα ὑποκείμενο - χωρίς συνείδηση καί συνεπῶς ὄχι καθαυτό, ἀλλά πάντως ἐνεργό ὑποκείμενο. Αὐτή ἡ διαφορά ὡς πρός τήν ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς κοινωνίας εἶναι ἔκφραση τῆς διάσπασης πού χαρακτηρίζει μέχρι σήμερα τίς ἱστορικές μορφές τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ ὑπαρξη τῆς κοινωνίας εἴτε βασίστηκε στήν ἄμεση καταπίεση εἴτε ἦταν ἡ συνισταμένη ἀντίρροπων δυνάμεων· σέ καμιά περίπτωση ὅμως δέν ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς συνειδητῆς αὐτόνομης δράσης τῶν ἐλεύθερων ἀτόμων. Γι' αὐτό κι ἡ σημασία τῶν ἐννοιῶν τῆς παθητικότητας καί τῆς ἐνεργητικότητας ἀλλάζει, ἀνάλογα μέ τό ἂν ἀναφέρεται στήν κοινωνία ἢ στό ἄτομο. Μέσα στήν ἀστική οικονομική διαδικασία ἡ δραστηριότητα τῆς κοινωνίας εἶναι τυφλή καί συγκεκριμένη, ἐνῶ τοῦ ἀτόμου ἀφηρημένη καί συνειδητή.

Ἡ ἀνθρώπινη παραγωγή ἐμπεριέχει πάντοτε κι ἕνα στοιχεῖο προγραμματισμοῦ. Τά γεγονότα πού ἔρχονται ἀπ' ἔξω νά προστεθοῦν στό ἄτομο καί τή θεωρία του, ἔχουν κι αὐτά παραχθεῖ κοινωνικά· περιέχουν, ἐπομένως, ἀναγκαστικά κι ἕνα - ἔστω καί μέ περιορισμένη ἐννοια - ἕλλογο στοιχεῖο. Στήν πραγματικότητα, ἡ κοινωνική πρακτική περικλείει πάντα μέσα της ὅλη τή διαθέσιμη κι ἐφαρμοσμένη Γνώση· τό προσλαμβανόμενο γεγονός ἔχει ἐπομένως ἤδη συγκαθοριστεῖ ἀπό τίς ἀνθρώπινες παραστάσεις κι ἐννοιες, προτοῦ ὑποβληθεῖ σέ συνειδητή θεωρητική ἐπεξεργασία ἀπό τό γνωστικό ὑποκείμενο. Δέν πρέπει, ἐδῶ, νά σκεφτεῖ κανεῖς μόνο τό φυσικό-ἐπιστημονικό πείραμα. Ἡ λεγόμενη καθαρότητα τῆς πραγματικῆς διαδικασίας, πού πρέπει νά ἐπιτευχθεῖ μέ τήν ἐπιστημονική μέθοδο, ἐξαρτᾶται ἀσφαλῶς ἀπό τίς τεχνικές συνθηκες: καί εἶναι ὀλοφάνερη ἡ συνάρτηση αὐτῶν τῶν συνθηκῶν μέ τήν ὕλική παραγωγική διαδικασία. Ἀλλά τό πρόβλημα τῆς δια-

wiedererkennt
by. Hh.

dd-1

μεσολάβησης του πραγματικού από τη συνολική κοινωνική πρακτική, συγγέεται ἐδῶ πολύ εύκολα μέ τό πρόβλημα τῆς ἐπίδρασης πού ἔχει πάνω στό παρατηρούμενο ἀντικείμενο τό ὄργανο μέτρησης, μιά ιδιαίτερη, δηλαδή, μέθοδος. Τό δεύτερο αὐτό πρόβλημα, πού ἀπασχολεῖ διαρκῶς τή Φυσική, δέν βρίσκεται σέ στενότερη συνάρτηση μέ ὅσα παραπάνω σκιαγραφήσαμε, ἀπ' ὅ,τι τό γενικό πρόβλημα τῆς πρόσληψης - ἀκόμη καί τῆς καθημερινῆς. Ἐδῶ καί πολύ καιρό ὁ ἴδιος ὁ φυσιολογικός μηχανισμός τῶν ἀνθρώπινων αἰσθήσεων λειτουργεῖ σέ μεγάλο βαθμό πρὸς μιά κατεύθυνση παρόμοια μ' ἐκείνη τῶν φυσικῶν πειραμάτων. Ὅρισμένα στοιχεῖα τῆς πραγματικότητας διαχωρίζονται καί συνοψίζονται, ἄλλα παραλείπονται τελείως κι ἄλλα τονίζονται ιδιαίτερα: αὐτό τό εἶδος πρόσληψης τοῦ πραγματικοῦ εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ σύγχρονου τρόπου παραγωγῆς, ὅπως ἀκριβῶς καί ἡ ἀντίληψη τοῦ πρωτόγονου, πού ἀνήκε σέ κάποια φυλή κυνηγῶν ἢ ψαράδων, ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν συνθηκῶν τῆς δικῆς του ὑπαρξῆς καί φυσικά τοῦ ἀντικειμένου. Ἀπ' αὐτή, λοιπόν, τήν ἀποψη ἢ πρόταση ὅτι τά ἐργαλεῖα εἶναι προεκτάσεις τῶν ἀνθρώπινων ὀργάνων, μπορεῖ ν' ἀντιστραφεῖ: τά ὄργανα εἶναι κι αὐτά ἐπίσης προεκτάσεις τῶν ἐργαλείων. Στίς ὑψηλότερες βαθμίδες ἀνάπτυξης τοῦ πολιτισμοῦ ἡ συνειδητή ἀνθρώπινη πρακτική καθορίζει ἀσυνείδητα ὄχι μόνο τήν ὑποκειμενική πλευρά τῆς πρόσληψης τοῦ πραγματικοῦ, ἀλλά σέ μεγάλο βαθμό καί τό ἴδιο τό ἀντικείμενο. Ὅ,τι βλέπει γύρω του καθημερινά ἓνα μέλος τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας (π.χ. μισθωμένα συγκροτήματα κατοικιῶν, ἐργοστάσια, βαμβάκι, βρώσιμο κρέας, ἀνθρώπους κλπ.) καί μάλιστα ὄχι μόνο τό σῶμα, ἀλλά καί ἡ κίνηση τῶν προσλαμβανομένων ἀντικειμένων (π.χ. ὑπόγειων σιδηροδρόμων, φορτηγῶν, αὐτοκινήτων, ἀεροπλάνων κλπ.), ὅλος αὐτός ὁ αἰσθητός κόσμος φέρνει πάνω του τή σφραγίδα τῆς συνειδητῆς ἐργασίας. Ἐπομένως εἶναι ἀδύνατη μιά σαφῆς διάκριση ἀνάμεσα σ' αὐτά πού ἀνήκουν στήν ἀσυνείδητη φύση, καί σ' ἐκεῖνα πού εἶναι προϊόντα τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς. Ἀκόμη κι ὅταν πρόκειται γιά καθαυτά φυσικά ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας, ἡ φυσικότητά τους καθορίζεται ἀπ' τήν ἀντίθεσή τους πρὸς τήν κοινωνία καί μ' αὐτή τήν ἔννοια εἶναι ἐξαρτημένη ἀπ' αὐτήν. Τό ἄτομο ἐντάσσει, ἐντούτοις, τήν αἰσθητή πραγματικότητα μέσα στίς δικές του ἐννοιολογικές τάξεις, σάν μιά ἀπλή ἀκολουθία γεγονότων. Οἱ τάξεις αὐτές, ἂν καί σέ διαφορετική κάθε φορά συνάρτηση, ἔχουν ἐπίσης ἀναπτυχθεῖ μαζί μέ τή ζωντανή κοινωνική διαδικασία. Ἄν, ἐπομένως, ἡ διάταξη τῶν γεγονότων μέσα σέ νοητικά συστήματα - ἡ κρίση δηλαδή τῶν ἀντικειμένων - γίνεται κατά κανόνα αὐτονόητα καί μέ μίαν ἀξιοπρόσεκτη συμφωνία ἀνάμεσα στά μέλη τῆς δεδομένης κοινωνίας, αὐτή ἡ ἄρμο-

νία τόσο μεταξύ πρόσληψης τοῦ πραγματικοῦ καί παραδοσιακῆς σκέψης, ὅσο καί μεταξύ τῶν μονάδων, δηλαδή τῶν γνωστικῶν ὑποκειμένων, δέν ἀποτελεῖ καμιά μεταφυσική σύμπτωση. Ἡ δύναμη τῆς ὑγιούς ἀνθρώπινης νόησης, τῆς *common sense*, γιά τήν ὁποία δέν ὑπάρχουν μυστικά, καθῶς κι ἡ γενική ἰσχὺς τῶν ἀντιλήψεων σέ πεδία ὅπως τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, πού δέν συναρτῶνται ἄμεσα μέ τούς κοινωνικούς ἀγῶνες, ὀφείλονται στό γεγονός ὅτι ὁ ὑπό κρίση ἀντικειμενικός κόσμος δημιουργεῖται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό μιά δραστηριότητα καθοριζόμενη ἀπό τίς ἴδιες ἐκεῖνες σκέψεις, μέ τίς ὁποῖες τό ἄτομο ἀναγνωρίζει καί συλλαμβάνει αὐτόν τόν κόσμο. Αὐτή ἡ κατάσταση πραγμάτων ἐκφράστηκε μέ ἰδεαλιστική μορφή στή φιλοσοφία τοῦ Κάντ. Ἡ θεωρία γιά τήν καθαρὰ παθητικὴ αἰσθητικότητα καί τήν ἐνεργητικὴ νόηση προκαλεῖ σ' αὐτόν τό ἐρώτημα: ἀπό ποῦ ἀντλεῖ ἡ νόηση τή βεβαιότητα ὅτι θά μπορεῖ στό μέλλον νά ὑποτάσσει πάντοτε στοὺς δικούς της νόμους τό πολλαπλό πού εἶναι δοσμένο στήν αἰσθητικότητα; Ἀπορρίπτει κατηγορηματικά τή θέση γιά μιά προαποκαταστημένη ἄρμονία γιά ἓνα «προδιαμορφωμένο σύστημα τοῦ καθαροῦ Λόγου», τή θέση δηλαδή ὅτι οἱ νόμοι, στοὺς ὁποίους ὑπακούουν τ' ἀντικείμενα, εἶναι ἐγγενεῖς στή νόηση σάν βεβαιότητες¹¹. Σύμφωνα μέ τή δική του ἐρμηνεία, τά αἰσθητά φαινόμενα ἔχουν ἤδη διαμορφωθεῖ ἀπό τό ὑπερβατολογικό ὑποκείμενο - ἀπό μιά λογική, δηλαδή, δραστηριότητα - προτοῦ ἀκόμη προσληφθοῦν, γιά νά κριθοῦν ἀπό τή συνείδηση.¹² Στά πιά σημαντικὰ κεφάλαια τῆς «Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ Λόγου» ὁ Κάντ προσπάθησε νά ἐπεξηγήσει καλύτερα τήν «ὑπερβατολογικὴ συγγένεια» («*transzendente Affinität*»), τόν ὑποκειμενικό δηλαδή διακαθορισμό τοῦ αἰσθητοῦ ὕλικου, τόν ὁποῖο τό ἴδιο τό ἄτομο ἀγνοεῖ. Τά βασικά κομμάτια τοῦ ἔργου του, πού σχετίζονται μέ τήν παραγωγή καί τό σχηματισμό τῶν καθαρῶν νοητικῶν ἐννοιῶν (*Verstandsbegriffe*: οἱ ἐννοίες τῆς νόησης) εἶναι - σύμφωνα καί μέ τόν ἴδιο τόν Κάντ - δύσκολα καί σκοτεινά. Αὐτό συνδέεται ἴσως μέ τό γεγονός ὅτι ὁ Κάντ φαντάζεται τήν ἀσυνείδητη γιά τό ἐμπειρικό ὑποκείμενο, διὑποκειμενικὴ δραστηριότητα μόνο μέ τήν ἰδεαλιστικὴ μορφή μιάς καθαυτῆς συνείδησης, ἐνός καθαρὰ διανοητικοῦ κέντρου. Σέ συμφωνία μέ τόν ἐφικτό γιά τήν ἐποχὴ του τρόπο θεώρησης, δέν βλέπει τήν πραγματικότητα σάν προϊόν τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, πού εἶναι, βέβαια, χαοτικὴ στήν ὁλότητά της ἀλλά σκόπιμη στό ἀτομικὸ ἐπίπεδο. Ἐκεῖ πού ὁ Χέγκελ διακρίνει τήν πανουργία ἐνός σέ κάθε περίπτωση κοσμοϊστορικοῦ ἀντικειμενικοῦ Λόγου, ὁ Κάντ, ἀντίθετα, βλέπει «στά βάθη τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς μίαν ἀπόκρυφη τέχνη μέ λειτουργίες πού πολὺ δύσκολα θά μπορέσουμε ἴσως κάποτε ν' ἀποσπάσουμε ἀπό τή φύ-

ση και να τις αποκρυπτογραφήσουμε». ¹³ 'Οπωσδήποτε, όμως, ο Κάντ κατανόησε ότι πίσω από το χάσμα μεταξύ πραγματικότητας και θεωρίας, πού διώνει ο έρευνητής κατά τη διάρκεια της έξειδικευμένης εργασίας του, κρύβεται μία βαθύτερα ένότητα: η γενική υποκειμενικότητα, από την οποία εξαρτάται η ατομική γνώση. 'Η κοινωνική δραστηριότητα εμφανίζεται σαν μία υπερβατική δύναμη, σαν ένα σύνολο πνευματικών παραγόντων. 'Ο ισχυρισμός του Κάντ, ότι η λειτουργία αυτής της δύναμης περιβάλλεται από σκοτάδι, είναι, δηλαδή, παρ' όλη την ορθολογικότητά της, ανορθολογική, έχει ωστόσο κάποιον πυρήνα αλήθειας. 'Η αστική οικονομική δραστηριότητα, παρά την οποιαδήποτε πνευματική ικανότητα των ανταγωνιστικών ατόμων, δεν καθορίζεται από κάποιο σχέδιο, ούτε είναι στραμμένη συνειδητά προς έναν γενικό στόχο· η ζωή της ολότητας διαμορφώνεται μέσα απ' αυτή την οικονομική δραστηριότητα, αλλά μόνον ύστερα από υπερβολικές τριβές: εμφανίζεται έτσι παραμορφωμένη και συμπτωματική. Οί έσωτερικές δυσκολίες, πού σημαδεύουν τις ανώτατες έννοιες της καντιανής φιλοσοφίας – και προπαντός τό 'Εγώ της υπερβατολογικής υποκειμενικότητας, την καθαρή ή πρωταρχική έννοιολογική σύλληψη, τη συνείδηση καθαυτήν – μαρτυρούν τό βάθος και την άκεραιότητα της σκέψης του. Οί παραπάνω καντιανές έννοιες, ένω απ' τή μία αντιπροσωπεύουν μία ύψιστη ένότητα κι έναν σκόπιμο προσανατολισμό απ' τήν άλλη χαρακτηρίζονται από κάτι τό σκοτεινό, άσυνείδητο κι άδιαφανές. 'Ο διττός αυτός χαρακτήρας τους αντιστοιχεί ακριδώς στην αντιφατική μορφή της ανθρώπινης δραστηριότητας κατά τή νεότερη εποχή. 'Η από κοινού δράση των ανθρώπων στην κοινωνία είναι ο τρόπος ύπαρξης του Λόγου τους: έτσι εφαρμόζουν τις δυνάμεις τους κι επιβεβαιώνουν τήν ουσία τους. Ταυτόχρονα όμως ή διαδικασία αυτή, μαζί μέ τις συνέπειές της, είναι αποξενωμένη από τους ίδιους τους ανθρώπους· γιατί μέ τή σπατάλη της ζωής και της εργατικής τους δύναμης, τήν εμπόλεμη κατάσταση κι όλη τή χωρίς νόημα άθλιότητα, πού συνεπάγεται, εμφανίζεται σ' αυτούς σαν μία αναλλοίωτη φυσική δύναμη, σαν μία υπερανθρώπινη μοίρα. 'Η παραπάνω αντίφαση διατηρείται στην ανάλυση της γνώσης και τή θεωρητική φιλοσοφία του Κάντ. 'Η άλυτη προβληματικότητα των σχέσεων μεταξύ ενεργητικότητας και παθητικότητας, α ριογι κι αισθητού δεδομένου, φιλοσοφίας και ψυχολογίας, δεν όφείλεται συνεπώς σε κάποια υποκειμενική ανεπάρκεια αλλά σε μία εκ των πραγμάτων αναγκαιότητα. 'Ο Χέγκελ αποκάλυψε κι ανάπτυξε παραπέρα αυτές τις αντιφάσεις, αλλά τις συμφιλίωσε τελικά σε μία υψηλότερη πνευματική σφαίρα. Τοποθετώντας τό απόλυτο πνεύμα σαν τό πιό πραγματικό απ' όλα τά όντα, ο Χέγκελ απέλευθερώθηκε απ'

τήν άμηχανία μπροστά στο γενικό υποκείμενο πού είχε υποστηρίξει, χωρίς όμως και να μπορέσει να τό περιγράψει μέ σαφήνεια ο Κάντ. Σύμφωνα μέ τόν Χέγκελ, τό καθολικό έχει ήδη αυτοαναπτυχθεί κατάλληλα κι είναι ταυτόσημο μέ ό,τι συμβαίνει. 'Ο Λόγος δεν χρειάζεται, λοιπόν, να στέκεται κριτικά άπέναντι στον εαυτό του στον Χέγκελ έχει γίνει ήδη καταφατικός προτου άκόμη ή πραγματικότητα αναγνωριστεί ως έλλογη. Μπροστά στις πραγματικές αντιφάσεις, πού εξακολουθούν να υπάρχουν, και στην άνισχυρία των ατόμων άπέναντι στις συνθήκες πού τά ίδια παράγουν, ή χεγκελιανή λύση εμφανίζεται σαν ιδιωτικός ισχυρισμός, σαν προσωπική συνθήκη ειρήνης του φιλοσόφου μέ τόν άπάνθρωπο κόσμο.

6
'Η ένταξη των γεγονότων σε έτοιμα έννοιολογικά συστήματα κι ή αναθεώρησή τους, μέ τήν άπλοποίηση ή τόν παραμερισμό των αντιφάσεων, άποτελεί, όπως είδαμε ήδη, μέρος της γενικής κοινωνικής πρακτικής. 'Η διαίρεση της κοινωνίας σε ομάδες και τάξεις συνεπάγεται ότι οί θεωρητικές κατασκευές έχουν, ανάλογα μέ τήν έκάστοτε προέλευσή τους, διαφορετικές σχέσεις μ' αυτή τή γενική πρακτική. 'Ετσι, όσον καιρό ή αστική τάξη βρισκόταν άκόμη υπό διαμόρφωση μέσα στή φεουδαρχική κοινωνία, ή ανερχόμενη μαζί της έπιστημονική θεωρία είχε μία τάση ευρύτατα διαλυτική για εκείνη τήν εποχή και ιδιαίτερα επιθετική άπέναντι στην παλιά μορφή πρακτικής. Στην περίοδο του φιλελευθερισμού ή ίδια θεωρία χαρακτήριζε τόν κυρίαρχο ανθρώπινο τύπο. Σήμερα τέλος, τά μέλη της μεσαίας τάξης, πού προσπαθούν μέσα απ' τόν ανταγωνισμό τους να βελτιώσουν τόν παραγωγικό μηχανισμό και τά προϊόντα, καθορίζουν τήν κοινωνική εξέλιξη πολύ λιγότερο απ' ό,τι οί έθνικές και διεθνείς αντιθέσεις ανάμεσα σε ήγετικές ομάδες στα διάφορα επίπεδα διεύθυνσης της οικονομίας και του κράτους. Τό ενδιαφέρον για τή θεωρητική σκέψη μειώνεται συνεχώς, εκτός κι αν αυτή αναφέρεται σε εξαιρετικά εξειδικευμένους σκοπούς, άμεσα συναρτημένους μέ τις παραπάνω συγκρούσεις – και προπαντός τόν πόλεμο και τήν πολεμική βιομηχανία. 'Η ενέργεια πού καταναλώνεται, προκειμένου να διαμορφωθούν και ν' αναπτυχθούν περαιτέρω οί ικανότητες της σκέψης, ανεξάρτητα απ' τό είδος εφαρμογής της, είναι σήμερα πολύ λιγότερη.

'Αλλά οί διαφοροποιήσεις αυτές, στις όποιες θά μπορούσαν να προστεθούν πολλές άκόμη, δεν άναιρούν καθόλου τό γεγονός της θετικής κοινωνικής επίδρασης, πού έχουν ή θεωρία στην παραδοσιακή της μορφή, ή κρίση των δεδομένων σύμφωνα μ' έναν οικείο μηχανισμό έννοιών και κρίσεων, άποτελεσματικό άκόμη και για τήν πιό άπλοϊκή συνείδηση και, τέλος, ή άλληλεπίδραση μεταξύ πραγματικότητας και θεωρητικών μορφών κατά τή διάρκεια της

καθημερινής, επαγγελματικής εργασίας. Μέσα σ' αυτή τή διανοητική δραστηριότητα έχουν ενσωματωθεί οί αναγκαιότητες κι οί σκοποί, οί εμπειρίες κι οί δεξιότητες, οί συνήθειες κι οί τάσεις τής σημερινής μορφής του ανθρώπινου Είναι. Όπως κάποιο παραγωγικό εργαλείο, έτσι κι ή διανοητική δραστηριότητα αντιπροσωπεύει δυνάμει ένα μόνο απ' τά στοιχεία τής παρούσας αλλά και μιās μελλοντικής, περισσότερο δίκαιης, διαφοροποιημένης κι αρμονικής πολιτισμικής ολότητας. Στό βαθμό πού δέν προσαρμόζεται συνειδητά σέ κάποια έξωτερικά και ξένα πρὸς τό αντικείμενό τής συμφέροντα, αλλά είναι πραγματικά προσανατολισμένη στά προβλήματα τά όποια συνεπάγεται ή επιστημονική εξέλιξη· κι εφόσον σέ συνάρτηση μέ τά προηγούμενα θέτει καινούργια προβλήματα και μετασχηματίζει, όπου αυτό είναι αναγκαίο, τίς παλιότερες έννοιες, ή παραδοσιακή θεωρητική σκέψη έχει κάθε δικαιώμα νά θεωρεί τά τεχνικά και βιομηχανικά έπιτεύγματα τής αστικής εποχής σάν τή δική τής νομιμοποίηση και νά είναι σίγουρη γιά τήν αξία τής. Έξακολουθεί, φυσικά, νά αποτελεί υπόθεση και όχι βεβαιότητα. Αλλά ό υποθετικός αυτός χαρακτήρας αντισταθμίζεται μέ διάφορους τρόπους. Η άβεβαιότητα, γιά παράδειγμα, δέν είναι μεγαλύτερη απ' τήν επιτρεπόμενη, αν λάβουμε υπόψη τά διαθέσιμα διανοητικά και τεχνικά μέσα, πού έχουν γενικά άποδειξει τή χρησιμότητά τους. Η ίδια εξάλλου ή διατύπωση υποθέσεων - άκόμη κι αν ή πιθανότητά τους είναι μικρή - αντιπροσωπεύει ένα κοινωνικά αναγκαίο και καθαυτό αξιόλογο έπιτευγμα, πού μ' αυτή τήν έννοια δέν είναι σέ καμιά περίπτωση υποθετικό. Γιατί ή διαμόρφωση υποθέσεων και γενικά ή θεωρητική δραστηριότητα είναι μιá εργασία, γιά τήν όποια κάτω απ' τίς δεδομένες κοινωνικές συνθήκες υπάρχουν ήδη οί θεμελιώδεις δυνατότητες εφαρμογής, υπάρχει δηλαδή ζήτηση. Τό ένδεχόμενο, έπομένως, νά πληρωθεί κάτω απ' τήν αξία τής ή νά παραμείνει άχρησιμοποίητη, σημαίνει απλώς ότι έχει τήν ίδια μοίρα μέ άλλες συγκεκριμένες και πιθανόν χρήσιμες εργασίες πού στά πλαίσια τής σημερινής οικονομίας έχουν εξαφανιστεί. Σέ κάθε πάντως περίπτωση ή θεωρητική εργασία προϋποθέτει τήν οικονομία και ανήκει στή συνολική οικονομική διαδικασία, όπως αυτή πραγματώνεται κάτω απ' τίς καθορισμένες ιστορικές συνθήκες. Τό γεγονός αυτό δέν έχει καμιά σχέση μέ τό πρόβλημα, αν οί ίδιες οί επιστημονικές προσπάθειες είναι παραγωγικές μέ τήν αυστηρή έννοια. Στή σημερινή κατάσταση πραγμάτων υπάρχει ζήτηση γιά πολλά από τά έπονομαζόμενα επιστημονικά προϊόντα, πού αξιολογούνται μέ τούς πιό διαφορετικούς τρόπους· ένα μέρος μάλιστα τών αγαθών πού προέρχονται από πραγματικά παραγωγικές εργασίες διατίθεται στον επιστημονικό τομέα χωρίς μ' αυτό νά επη-

ραάζεται έστω και στό ελάχιστο ή παραγωγικότητά του. Η κενότητα, πού χαρακτηρίζει όρισμένους τομείς τής πανεπιστημιακής δραστηριότητας, ή χωρίς περιεχόμενο εύφυια, ή μεταφυσική και ή μη μεταφυσική διαμόρφωση ιδεολογιών, όπως και άλλες αναγκαιότητες, πού πηγάζουν απ' τίς κοινωνικές αντιθέσεις, έχουν κι αυτές τήν κοινωνική τους σημασία, χωρίς ν' αντιπροσωπεύουν πραγματικά τά συμφέροντα καμιάς αξιόλογης κοινωνικής ομάδας στή σημερινή εποχή. Μιά δραστηριότητα, πού συμβάλλει καθ' οίονδήποτε τρόπο στήν ύπαρξη τών δεδομένων κοινωνικών μορφών, δέν χρειάζεται καθόλου νά είναι παραγωγική, νά είναι, δηλαδή, δημιουργός - αξιών γιά κάποια οικονομική επιχείρηση. Μπορεί παρ' όλα αυτά ν' ανήκει στήν καθιερωμένη τάξη πραγμάτων και νά συμβάλλει στή διαμόρφωσή τής, όπως συμβαίνει πραγματικά μέ τήν εξειδικευμένη επιστήμη.

Υπάρχει, τώρα, μιá όρισμένη ανθρώπινη συμπεριφορά¹⁴, πού έχει γι' αντικείμενό τής τήν ίδια τήν κοινωνία. Στόχος τής δέν είναι τόσο νά εξαλείψει κάποια κακώς κείμενα· θεωρεί μάλλον ότι αυτά σχετίζονται κατ' ανάγκη μέ τή συνολική δομή του κοινωνικού οικοδομήματος. Παρότι, εξάλλου, είναι ή ίδια προϊόν αυτής τής κοινωνικής δομής, δέν συνδέεται, ούτε ως πρὸς τίς συνειδητές τής προθέσεις, ούτε απ' τήν άποψη τής αντικειμενικής τής σημασίας, μέ τή βελτίωση τής λειτουργίας κάποιου απ' τά στοιχεία αυτής τής δομής. Οί ίδιες οί κατηγορίες: καλύτερο, χρήσιμο, σκόπιμο, παραγωγικό, αξιόλογο, όπως ισχύουν στή δεδομένη τάξη πραγμάτων, τής φαίνονται μάλλον ύποπτες· και άρνεϊται νά τίς άναγνωρίσει σάν αναλλοιώτες, έξωεπιστημονικές προϋποθέσεις. Μιά απ' τίς ιδιότητες του άτομου είναι, βέβαια, ν' άποδέχεται κατά κανόνα ως δεδομένους τούς βασικούς καθορισμούς τής ύπαρξής του και νά προσπαθει νά τούς εκπληρώσει· ικανοποιείται και καταξιώνεται, λύνοντας σύμφωνα μέ τίς δυνάμεις του τά προβλήματα πού συνδέονται μέ τήν κοινωνική του θέση και εκτελώντας επάξια τό καθήκον του παρά τήν οποιαδήποτε ένεργητική κριτική του σέ μεμονωμένες περιπτώσεις. Η κριτική συμπεριφορά, αντίθετα, δέν έχει καμιάν άπολύτως έμπιστοσύνη στίς κατευθυντήριες γραμμές, πού χαράζει γιά τόν καθένα ή κοινωνική ζωή στή σημερινή τουλάχιστον μορφή τής. Στήν κριτική θεωρία έχει σχετικοποιηθεί ό διαχωρισμός του άτομου απ' τήν κοινωνία, βάσει του όποιού ό μεμονωμένος άνθρωπος άποδέχεται σάν φυσικά τά προδιαγεγραμμένα όρια τής δραστηριότητάς του. Η δεδομένη διαίρεση τής εργασίας κι οί ταξικές διαφορές, τό συνολικό, δηλαδή, κοινωνικό πλαίσιο, πού καθορίζεται απ' τήν τυφλή άλληλεπίδραση τών ατομικών δραστηριοτήτων, έννοείται έδω σάν μιá λειτουργία πού πηγάζει απ' τήν ανθρώπινη πράξη και μπορεί έπομέ-

ως να τεθεί κάτω από τον έλεγχο σχεδιασμένων αποφάσεων και
ορθολογικών στόχων.

Ο διχασμένος χαρακτήρας της κοινωνικής ολότητας στη σημε-
ρινή μορφή της διώνεται απ' τὰ υποκείμενα της κριτικής συμπερι-
φορᾶς σάν συνειδητή αντίφαση. Μέ τό να θεωρούν την παρούσα
οικονομική διαδικασία καθώς κι ολόκληρο τόν θεμελιωμένο σ'
αυτήν πολιτισμό σάν προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας και σάν
ὄργάνωση, πού ή ίδια ή ανθρωπότητα μπόρεσε να δημιουργήσει
και να δώσει στον εαυτό της, τὰ κριτικά υποκείμενα ταυτίζονται
μ' αυτή την ολότητα και την κατανοούν σάν βούληση και Λόγο:
αὐτός είναι ο δικός τους κόσμος. Αντιλαμβάνονται ὅμως ταυτό-
χρονα ὅτι ή κοινωνία λειτουργεί σάν κάποια μή ανθρώπινη, φυ-
σική διαδικασία, σάν ἕνας καθαρὸς μηχανισμός· οἱ πολιτισμένες
μορφές της βασίζονται στη σύγκρουση και την καταπίεση και δέν
μαρτυροῦν μιὰ ἐνιαία κι αὐτοσυνειδητή βούληση: αὐτός ὁ κόσμος
δέν είναι ο δικός τους ἀλλά ὁ κόσμος τοῦ κεφαλαίου. Ἡ μέχρι
τώρα ἱστορία δέν μπορεῖ να κατανοηθεῖ στην οὐσία της. Κατα-
νοητά είναι μόνο τὰ άτομα και οἱ μεμονωμένες ὁμάδες, ἀλλά κι
αὐτὰ ὄχι πλήρως. Γιατί λόγω της ἐσωτερικής τους ἐξάρτησης ἀπό
μιὰν ἀπάνθρωπη κοινωνία, ἐκτελοῦν σέ μεγάλο βαθμὸ μηχανικές
λειτουργίες ἀκόμη κι ὅταν δροῦν συνειδητά. Ἡ ταύτιση της κρι-
τικής σκέψης μέ τόν σημερινὸ κόσμο είναι συνεπὼς γεμάτη αντι-
φάσεις, πού σημαδεύουν ὅλες της τίς ἐννοιες.

Οἱ κατηγορίες, γιὰ παράδειγμα, της εργασίας, της ἀξίας και
της παραγωγικότητας ἰσχύουν γιὰ την κριτική σκέψη ὅπως ἀκρι-
βῶς ἰσχύουν και μέσα στην καθιερωμένη τάξη-πραγμάτων· ὅλες
οἱ ἄλλες ἐρμηνεῖς θεωροῦνται καθαρὸς ἰδεαλισμός. Ταυτόχρονα
ὅμως ἀπορρίπτεται κατηγορηματικά και ή ἀπλή ἀποδοχή αὐτῆς
της ἰσχύος: ή κριτική ἀναγνώριση τῶν παραπάνω κατηγοριῶν ὡς
καθοριστικῶν γιὰ την κοινωνική ζωή, ἐμπεριέχει ταυτόχρονα και
την καταδίκη μιᾶς τέτοιας ζωῆς. Στόν διαλεκτικό αὐτό χαρακτή-
ρα της αὐτοερμηνείας τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου ὀφείλεται σέ τε-
λευταία ἀνάλυση και ή σκοτεινότητα της καντιανῆς κριτικῆς τοῦ
Λόγου. Ὁ Λόγος δέν μπορεῖ να γίνει διαφανῆς στόν εαυτό του,
ὅσον καιρό οἱ ἀνθρώποι ἐνεργοῦν σάν μέλη ἑνός ἄ-λογου ὀργανι-
σμοῦ. Ἐνας ὀργανισμός, πού ἐμφανίζεται σάν μιὰ φυσικά ἀνα-
πτυσσόμενη και παρακμάζουσα ἐνότητα, δέν ἀποτελεῖ πρότυπο
γιὰ την κοινωνία, ἀλλά μιὰν ἀσφυκτική μορφή ὑπαρξης, απ' την
ὅποια πρέπει ή κοινωνία να χειραφετηθεῖ. Ἡ συμπεριφορά, πού
ἐπιδιώκει αὐτή τή χειραφέτηση και ἀποσκοπεῖ στην ἀλλαγὴ της
κοινωνικῆς ολότητας, μπορεῖ κάλλιστα να χρησιμοποιήσει τή
θεωρητική ἐργασία, ὅπως αὐτή ἐκτελεῖται στά πλαίσια της καθιε-
ρωμένης τάξης-πραγμάτων. Ἀρνείται ὅμως τόν πραγματισμό,

πού χαρακτηρίζει την παραδοσιακή σκέψη σάν κοινωνικά χρήσι-
μη ἐπαγγελματική δραστηριότητα.

Ὅπως ἐκτέθηκε ἤδη, τόσο ή δημιουργία (Genesis) τῶν καθορι-
σμένων πραγματικῶν καταστάσεων, ὅσο και ή πρακτική ἐφαρμο-
γὴ τῶν ἐννοιολογικῶν συστημάτων, στά ὅποια αὐτές ἐντάσσονται,
θεωροῦνται απ' την παραδοσιακή θεωρητική σκέψη σάν ἐξωτερι-
κά στοιχεῖα· ἐξωτερικὸς θεωρεῖται ἐπομένως κι ὁ δικός της πρα-
κτικὸς ρόλος. Αὐτή ή ἀποξένωση, πού στη φιλοσοφική ὀρολογία
ἐκφράζεται σάν χωρισμός της ἀξίας ἀπό την ἐρευνα, της Γνώσης
ἀπό την πράξη ή μέ τή μορφή ἄλλων ἀντιθέσεων, προφυλάσσει
τόν ἐρευνητή ἀπό τίς ἀντιφάσεις πού ὑποδείξαμε και τοῦ προσφέ-
ρει ἕνα σταθερὸ πλαίσιο γιὰ την ἐργασία του. Καί δέν φαίνεται
να ὑπάρχει ἔδαφος γιὰ ἕνα εἶδος σκέψης πού δέν θά ἀποδέχεται
αὐτό τό πλαίσιο. Τί θά ἀντιπροσώπευε ἄραγε μιὰ θεωρητική μέ-
θοδος πού δέν θά καθόριζε τελικά τὰ γεγονότα σύμφωνα μέ ὅσο
τό δυνατόν πιό ἀπλά και λεπτομερῆ ἐννοιολογικά συστήματα; Τί
ἄλλο ἐκτός ἀπό ἕνα ἀνερμάτιστο διανοητικό παιχνίδι, ἕνα σύμ-
φουρα ἐννοιολογικῆς ποιήσης και ἀδύναμης ἐκφρασης συναι-
σθηματικῶν καταστάσεων; Ἡ διερεύνηση τοῦ κοινωνικοῦ καθο-
ρισμοῦ τῶν γεγονότων ὅπως και τῶν θεωριῶν μπορεῖ πράγματι ν'
ἀποτελεῖ ἐρευνητικό πρόβλημα ή ἀκόμη και ν' ἀντιπροσωπεύει
ἕνα ολόκληρο πεδίο της θεωρητικῆς ἐργασίας. Εἶναι, ὡστόσο, δύ-
σκολο να διακρίνει κανεῖς σέ ποιὸ βαθμὸ τέτοιες μελέτες θά ἔπρε-
πε να διαφοροποιοῦνται ριζικά ἀπό ἄλλες ἐξειδικευμένες προσ-
πάθειες. Ἡ ἐρευνα τῶν ἰδεολογιῶν ή ή κοινωνιολογία της Γνώ-
σης, γιὰ παράδειγμα, ἀποσπάστηκαν ἀπό την κριτική θεωρία της
κοινωνίας και καθιερώθηκαν σάν ἰδιαίτεροι ἐπιστημονικοί το-
μεῖς· δέν ἀντιτίθενται ὅμως στίς συνηθισμένες λειτουργίες της τα-
ξινομητικῆς ἐπιστήμης – οὔτε ὡς πρὸς την οὐσία, οὔτε ὡς πρὸς τίς
φιλοδοξίες τους. Ἡ αὐτογνωσία της σκέψης ἀνάγεται ἐδῶ στην
ἀποκάλυψη τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στίς διανοητικές ἀντιλήψεις
και την κοινωνική τους βάση. Ἡ κριτική συμπεριφορά, ἔχοντας
ἐπιδιώξεις πού ξεπερνοῦν ἐκεῖνες της κατεστημένης κοινωνικῆς
πρακτικῆς, δέν συγγενεύει, βέβαια, ὡς πρὸς τή δομὴ της περισσό-
τερο μέ τέτοιου εἶδους κοινωνικούς ἐπιστημονικούς τομεῖς απ'
ὅ,τι μέ τίς φυσικές ἐπιστήμες. Ἡ ἀντίθεσή της στην παραδοσιακή
ἐννοια της θεωρίας δέν ξεπηδᾷ τόσο ἀπὸ τή διαφορὰ τῶν ἀντικει-
μένων ὅσο τῶν υποκειμένων τους. Οἱ εἰδικοί ἐρευνητές κι ὄλοι οἱ
ἄλλοι ἐπαγγελματίες, πού σκέφτονται σάν μικροὶ εἰδικοί, ἀποβλέ-
πουν ἀπλῶς σέ μιὰν ἀναδιοργάνωση της ἐργασίας. Γιὰ τοὺς φο-
ρεῖς, ἀντίθετα, της κριτικῆς συμπεριφορᾶς τὰ προσλαμβανόμενα
πραγματικά γεγονότα θεωροῦνται κοινωνικά προϊόντα, πού κατά
βάση ἐλέγχονται ή πρόκειται ὀπωσδήποτε να ἐλεγχθοῦν στό μέλ-

in der
Praxis

Τὸ ἐπιβεβαιώνει ὅπως προκρίνεται
καὶ τὴν φράση σὺν κοινωνικῶν
ἀναφῶν φημι

29
[ιστορική]

λον απ' τόν άνθρωπο· παύουν κατά συνέπεια νά έχουν τό χαρακτήρα του καθαρού δεδομένου.

Ο ειδικός έρευνητής «σάν» επιστήμονας θεωρεί τήν κοινωνική πραγματικότητα μαζί μέ τά προϊόντα της σάν κάτι τό έξωτερικό· και «σάν» πολίτης πραγματώνει τό κοινωνικό του συμφέρον μέσα από πολιτικά άρθρα, πολιτικά κόμματα, κοινωφελείς οργανισμούς και μέ τή συμμετοχή του στίς εκλογές. Καί στήν καλύτερη ώστόσο περίπτωση δέν συσχετίζει, παρά μόνο ψυχολογικά, αυτούς τούς δύο ή και μερικούς άλλους τρόπους τής προσωπικής του συμπεριφοράς. Αντίθετα, ή κριτική σκέψη προσπαθεί σήμερα νά ξεπεράσει πραγματικά αυτή τήν ένταση και νά άρει τήν αντίθεση πού υπάρχει ανάμεσα στή στοχοπροσήλωση, τήν αυτενέργεια και τήν ορθολογικότητα του άτομου απ' τή μιά και στίς θεμελιώδεις για τήν κοινωνία εργασιακές σχέσεις απ' τήν άλλη. Η κριτική σκέψη θεωρεί τόν άνθρωπο σάν ένα όν πού αντιφάσκει στόν έαυτό του, όσον καιρό δέν αποκαθίσταται αυτή ή ταυτότητα ατομικού και κοινωνικού. Αν ή δραστηριότητα, πού καθορίζεται απ' τόν Λόγο, αποτελεί ιδιότητα του ανθρώπου, τότε ή δεδομένη κοινωνική πρακτική, πού διαμορφώνει τήν ατομική ύπαρξη μέχρι και τήν τελευταία της λεπτομέρεια, είναι απάνθρωπη· κι ό απάνθρωπος αυτός χαρακτήρας επιδρά αντίστροφα πάνω σ' ό,τι συμβαίνει στήν κοινωνία. Για τή διανοητική και ύλική δραστηριότητα του ανθρώπου θά υπάρχει, βέβαια, πάντα κάτι έξωτερικό: ή φύση, σάν τό σύνολο των έκάστοτε παραγόντων, πού δέν έχουν άκόμη κυριαρχηθεί απ' τήν κοινωνία. Στο βαθμό όμως πού σάν μέρος τής φύσης εξακολουθούν νά θεωρούνται συνθήκες εξαρτώμενες αποκλειστικά απ' τούς ανθρώπους, όπως οί άμοιβαίες εργασιακές σχέσεις ή ή πορεία τής ίδιας τής ιστορίας τους, ή έτσι έννοούμενη έξωτερικότητα όχι μόνο δέν αποτελεί μιά υπερϊστορική κι αιώνια κατηγορία – κάτι τέτοιο, έξάλλου, δέν ισχύει ούτε για τήν καθαρή φύση, μέ τήν έννοια πού τής δώσαμε – αλλά είναι και ένδειξη θλιβερής άδυναμίας. Κι ή άποδοχή αυτής τής άδυναμίας είναι αντιανθρώπινη κι αντιορθολογική.

Η άστική σκέψη είναι έτσι φτιαγμένη ώστε μέ λογική αναγκαιότητα ν' αναγνωρίζει τελικά σάν υποκείμενό της ένα 'Εγώ, τό όποιο φαντάζεται τόν έαυτό του αυτόνομο. Πρόκειται για ένα άφηρημένο ως προς τήν ουσία του 'Εγώ, μέ βασική αρχή του τήν ατομικότητα· μιάν ατομικότητα πού κομπάζει σάν ή πρωταρχική πηγή του κόσμου ή άκόμη και σάν ό κόσμος έν γενει· μιάν ατομικότητα αποκλεισμένη απ' τά συμβαίνοντα. Η άμεση αντίθεση στήν άστική σκέψη είναι ή αντίληψη πού θεωρεί τόν έαυτό της σάν τή μή προβληματική έκφραση μιās ήδη διαμορφωμένης κοινότητας: ένα παράδειγμα αυτής τής αντίληψης είναι ή

λαϊκή ιδεολογία. Έδώ, τό ρητορικό σχήμα «'Εμείς» χρησιμοποιείται στά σοβαρά. Ο έκφερόμενος λόγος πιστεύει ότι είναι όργανο τής καθολικότητας. Στή διχασμένη κοινωνία του παρόντος ένα τέτοιο είδος σκέψης είναι – ιδίως όταν αναφέρεται σέ κοινωνικά προβλήματα – συμφιλιωτικό κι ουτοπικό. Η κριτική σκέψη και ή θεωρία τής αντιτίθεται και στά δύο παραπάνω είδη. Δέν ταυτίζεται μέ τή λειτουργία ούτε του άπομονωμένου ατόμου, ούτε ενός συνόλου ατόμων. Σάν υποκείμενό της ή κριτική σκέψη θεωρεί συνειδητά ένα καθορισμένο άτομο στίς πραγματικές του σχέσεις μέ άλλα άτομα κι ομάδες, στίς αντιπαραθέσεις του μέ μιά καθορισμένη κοινωνική τάξη και, τέλος, στό έτσι μεσολαβημένο πλέγμα των σχέσεων του μέ τήν κοινωνική όλότητα και τή φύση. Δέν πρόκειται, λοιπόν, για κάποιο σημείο σάν τό 'Εγώ τής άστικής φιλοσοφίας· και ή αναπαράστασή του συνίσταται στήν κατασκευή του κοινωνικού παρόντος. Τό σκεπτόμενο υποκείμενο δέν είναι έξάλλου ούτε ό τόπος, όπου συμπίπτουν ή Γνώση και τό αντικείμενο και μέ άφετηρία τόν όποιο θά μπορούσε άκολουθώς κανείς νά φτάσει στήν άπόλυτη Γνώση. Αυτή ή ψευδαισθηση του ιδεαλισμού απ' τήν εποχή του Descartes, είναι ιδεολογία μέ τήν αυστηρή έννοια: ή περιορισμένη έλευθερία του ατόμου τής άστικής κοινωνίας εμφανίζεται σάν ή τελειωμένη έλευθερία και αυτονομία. Αλλά σέ μιάν άδιαφανή και χωρίς αυτοσυνείδηση κοινωνία, τό 'Εγώ, είτε δρᾷ ως άπλῶς σκεπτόμενο είτε δρᾷ μέ άλλον τρόπο, δέν είναι κι αυτό βέβαιο για τόν έαυτό του. Στο στοχασμό πάνω στόν άνθρωπο υπάρχει ένα χάσμα μεταξύ υποκειμένου κι αντικειμένου· ή ταυτότητά τους βρίσκεται στό μέλλον κι όχι στό παρόν. Η μέθοδος, πού οδηγεί σ' αυτή τήν ταυτότητα, μπορεί, βέβαια, σύμφωνα μέ τήν καρτεσιανή ορολογία νά όνομαστέι διαφωτισμός· για τήν πραγματική κριτική σκέψη, ώστόσο, αυτός ό διαφωτισμός δέν σημαίνει μόνο μιά έλλογη αλλά ταυτόχρονα και μιά συγκεκριμένη ιστορική διαδικασία. Στήν πορεία της αλλάζουν τόσο ή κοινωνική δομή στό σύνολό της, όσο και γενικά ή σχέση του θεωρητικού μέ τήν κοινωνία: αλλάζει, δηλαδή, τό υποκείμενο όπως επίσης κι ό ρόλος τής σκέψης. Η άποδοχή ενός ουσιαστικά αναλλοίωτου χαρακτήρα στή σχέση μεταξύ υποκειμένου, θεωρίας και αντικειμένου διακρίνει τήν καρτεσιανή σύλληψη απ' όλα τά είδη τής διαλεκτικής Λογικής.

Πώς όμως συναρτάται ή κριτική σκέψη μέ τήν εμπειρία; Αν καθήκον τής κριτικής σκέψης δέν είναι μόνο νά ταξινομεί, αλλά και νά καθορίζει από μόνη της τούς σκοπούς, πού είναι υπερβατικοί σέ σχέση μέ τήν ίδια τήν ταξινόμηση· αν μ' άλλα λόγια όφείλει νά χαράζει ή ίδια τή δική της κατεύθυνση, δέν παραμένει τελικά κι αυτή κλεισμένη στόν έαυτό της, όπως συμβαίνει μέ τήν

ιδεαλιστική φιλοσοφία; Ἐφόσον δὲν βρίσκει διέξοδο στή φαντασία, θά περιορίζεται νά ξιφουλκεῖ μέ τό φορμαλισμό της στό κενό. Ἡ προσπάθεια τῆς σκέψης νά καθορίσει μέ νόμιμο τρόπο πρακτικούς στόχους, θά ἀποτυγχάνει πάντοτε. Ἄν ἡ σκέψη δὲν ἀρκεῖται στό ρόλο πού τῆς ἔχει δοθεῖ στά πλαίσια τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας, ἄν, δηλαδή, δὲν παράγει θεωρία μέ τήν παραδοσιακή ἔννοια, τότε εἶναι καταδικασμένη νά ἐπιστρέψει ἀναγκαστικά σέ αὐταπάτες ἀπό καιρό ξεπερασμένες. Μιά τέτοια ἐπιχειρηματολογία κάνει τό λάθος νά κατανοεῖ τή σκέψη μ' ἕναν ἀποσπασμένο, ἐξειδικευμένο καί κατά συνέπεια ιδεαλιστικό τρόπο, μέ τόν τρόπο, δηλαδή, πού ἡ σκέψη λειτουργεῖ στίς σημερινές συνθήκες διαίρεσης τῆς ἐργασίας. Μέσα στήν κοινωνική πραγματικότητα ἡ παραστατική δραστηριότητα δὲν ἔμεινε ποτέ κλεισμένη στόν ἑαυτό της· λειτουργοῦσε ἀνεκάθεν σάν ἕνα μὴ αὐτόνομο στοιχεῖο τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας. Ἡ διαδικασία αὐτή ἔχει τίς δικές της ιδιαίτερες τάσεις· μέσα ἀπό μιά διελκυστίνδα ἀντίρροπων δυνάμεων, προοδευτικῶν καί ὀπισθοδρομικῶν ἐποχῶν, διατηρεῖ, ἀνορθώνει καί ἀναπτύσσει τήν ἀνθρώπινη ζωή. Στίς γνωστές μέχρι σήμερα ἱστορικές μορφές ὑπαρξῆς τῆς κοινωνίας, τό πλῆθος τῶν ἀγαθῶν, πού παραγόταν ἀνάλογα μέ τή δεδομένη κάθε φορά βαθμίδα ἀνάπτυξης, τό ἀπολάμβαναν ἄμεσα μικρές μόνον ὁμάδες ἀνθρώπων· ἡ κατάσταση αὐτή ἐκφράστηκε ἐπίσης καί στό χῶρο τῆς σκέψης βάζοντας τή σφραγίδα της πάνω στή φιλοσοφία καί τή θρησκεία. Στό βάθος ὅμως ὑπῆρχε πάντοτε ὁ πόθος νά ἐπεκταθεῖ αὐτή ἡ ἀπόλαυση στήν πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων καί, παρ' ὅλη τήν ὕλική σκοπιμότητα τῆς ταξικῆς ὀργάνωσης, ὅλες οἱ μορφές της ἀποδείχθηκαν τελικά ἀκατάλληλες γιά κάτι τέτοιο. Οἱ σκλάβοι, οἱ δουλοπάροικοι καί οἱ ἀστοί ἀποτίναξαν τό ζυγό τους. Ἡ τάση αὐτή ἐκφράστηκε ἐπίσης στίς πολιτισμικές δημιουργίες. Στή νεότερη, τώρα, ἱστορία ἀπαιτεῖται ἀπό κάθε ἄτομο νά ἰδιοποιεῖται τούς σκοπούς τῆς ὀλότητος καί νά τούς ἀναγνωρίζει πάλι σ' αὐτήν. Δημιουργεῖται ἔτσι μιά νέα δυνατότητα: νά συνειδητοποιηθεῖ ἡ ἐργασιακή διαδικασία καί νά γίνει σκόπιμη ἡ κατεύθυνσή της, πού χωρίς μιά συγκεκριμένη θεωρία καθοριζόταν μέχρι σήμερα ἀπό τή δράση ἀντιφατικῶν μεταξύ τους δυνάμεων, ἐνῶ στίς κρίσιμες καμπές της ἀφέθηκε πολλές φορές νά κυριαρχηθεῖ ἀπ' τήν ἀπόγνωση τῶν μαζῶν. Ἡ σκέψη δὲν πλάθει, βέβαια, μόνη της αὐτή τή δυνατότητα, ἀλλά προσπαθεῖ μάλλον ν' ἀνακαλύψει τήν ιδιαίτερη λειτουργία της. Στήν πορεία τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης οἱ ἄνθρωποι φτάνουν στή γνώση τῆς δραστηριότητάς τους, κατανοώντας ἔτσι τίς ἀντιφάσεις, πού διαπερνοῦν τήν ὑπαρξή τους. Ἡ ἀστική οἰκονομία εἶχε τούτη τήν ἐπιδίωξη: τά ἄτομα, φροντίζοντας γιά τή δική τους εὐτυχία, νά διατηροῦν πα-

ράλληλα καί τή ζωή τῆς κοινωνίας. Ἡ ἴδια ἡ δομή της, ὡστόσο, ἐμπεριέχει μιά δυναμική πού ὀδηγεῖ τελικά στή συγκέντρωση ἀπ' τή μιά μεριά μιᾶς φανταστικῆς δύναμης, πού θυμίζει τίς παλιές ἄσιατικές δυναστείες, καί ἀπ' τήν ἄλλη μιᾶς πλήρους ὕλικῆς καί πνευματικῆς ἀδυναμίας. Ἡ ἀστική ὀργάνωση τῆς ζωτικῆς διαδικασίας χάνει ἔτσι τήν πρωταρχική της γονιμότητα καί κατανατᾷ στείρα καί ἀνασταλτική. Οἱ ἄνθρωποι ἀναπαράγουν μέ τήν ἴδια τους τήν ἐργασία μιά πραγματικότητα πού τούς ὑποδουλώνει ὄλο καί περισσότερο.

Ὡς πρός τό ρόλο τῆς ἐμπειρίας ὑπάρχει, παρ' ὅλα αὐτά, μιά διαφορά ἀνάμεσα στήν παραδοσιακή καί τήν κριτική θεωρία. Ὑπάρχουν ὀρισμένες ἀπόψεις, τίς ὁποῖες ἡ κριτική θεωρία παίρνει ἀπ' τήν ἱστορική ἀνάλυση, καί τίς θεωρεῖ σάν σκοπούς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας: πρόκειται κυρίως γιά τήν ἰδέα μιᾶς ὀρθολογικῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης πού ν' ἀνταποκρίνεται στίς ἀνάγκες τοῦ συνόλου. Τέτοιες ἀπόψεις εἶναι ἐγγενεῖς στήν ἀνθρώπινη ἐργασία, χωρίς ὅμως καί νά κατανοοῦνται μέ σωστό τρόπο ἀπό τά ἄτομα ἢ τόν κοινό νοῦ. Προκειμένου αὐτές οἱ τάσεις νά γνωσθοῦν καί νά γίνουν ἀντιληπτές ἀπαιτεῖται ταυτόχρονα νά ὑπάρχει καί ἕνα καθορισμένο συμφέρον. Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐγκελς θεωροῦν ὅτι τό συμφέρον αὐτό γεννιέται ἀναγκαῖα στό προλεταριάτο. Μέ βάση τή θέση του στή σύγχρονη κοινωνία, τό προλεταριάτο βιώνει ἄμεσα τή σχέση ἀνάμεσα σέ μιά ἐργασία, πού προσφέρει στούς ἀνθρώπους ὄλο καί πιό ἰσχυρά ἐφόδια στόν ἀγῶνα τους μέ τή φύση, καί στή συνεχῆ ἀνανέωση μιᾶς ἀναχρονιστικῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Ἀνεργία, οἰκονομικές κρίσεις, στρατιωτικοποίηση, κυβερνήσεις τρόμου καί γενικά ὅλη ἡ κατάσταση τῶν μαζῶν δὲν ὀφείλονται στίς περιορισμένες τεχνικές δυνατότητες, ὅπως ἴσως συνέβαινε σέ προηγούμενες ἐποχές, ἀλλά στίς συνθήκες παραγωγῆς, πού δὲν ἀντιστοιχοῦν πλέον στίς παροῦσες ἀνάγκες. Ἡ ἐφαρμογή ὄλων τῶν πνευματικῶν καί φυσικῶν μέσων γιά τήν καθυπόταξη τῆς φύσης ἐμποδίζεται ἀπ' τό γεγονός ὅτι κάτω ἀπ' τίς ἰσχύουσες συνθήκες αὐτά τά μέσα ἔχουν ἀφεθεῖ στή διάθεση μερικῶν καί ἀντιφατικῶν μεταξύ τους συμφερόντων. Ἡ παραγωγή δὲν εἶναι προσανατολισμένη μέ βάση τίς ἀνάγκες τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου καί τήν παράλληλη ἱκανοποίηση τῶν ἀτομικῶν ἐπιθυμιῶν· ἐκπληρώνει, ἀντίθετα, κατά κύριο λόγο τίς ἀπαιτήσεις μεμονωμένων ἀνθρώπων γιά κυριαρχία καί μόνο σέ ἔκτακτη ἀνάγκη φροντίζει καί γιά τή ζωή τοῦ συνόλου. Μιά τέτοια κατεύθυνση τῆς παραγωγῆς ἦταν, κάτω ἀπ' τό δεδομένο σύστημα ἰδιοκτησίας, ἡ ἀναπόδραστη συνέπεια τῆς προοδευτικῆς κατ' ἀρχήν ἀντίληψης ὅτι τά ἄτομα μποροῦν μόνον νά φροντίζουν γιά τόν ἑαυτό τους.

Ἄλλά οὔτε ἡ κατάσταση τοῦ προλεταριάτου ἀποτελεῖ – στή σημερινή κοινωνία – ἐγγύηση ὀρθῆς γνώσης. Μπορεῖ, βέβαια, τό προλεταριάτο νά βιώνει ἄμεσα τήν ἔλλειψη νοήματος στή ζωή σάν συνέχιση καί αὔξηση τῆς ἀνάγκης καί τῆς ἀδικίας· ἀλλά τόσο ἡ διατηρούμενη ἀκόμη ἀπό τά πάνω ἔλλειψη κοινωνικῆς συνοχῆς του, ὅσο κι ἡ ἀντίθεση μεταξύ προσωπικοῦ καί ταξικοῦ συμφέροντος, πού ξεπερνιέται μόνο σ' ἐξαιρετικές στιγμές, ἐμποδίζουν αὐτή τή συνείδηση νά μετατραπῆ σέ κοινωνική δύναμη. Στήν ἐπιφάνεια ὁ κόσμος ἐμφανίζεται καί γιά τό προλεταριάτο μάλλον διαφορετικός ἀπ' ὅ,τι εἶναι στήν πραγματικότητα. Μιά στάση πού δέ θά μπορούσε ν' ἀντιδιαστείλει τ' ἀληθινά συμφέροντα τοῦ προλεταριάτου – οὔτε συνεπῶς καί τῆς κοινωνίας συνολικά – ἀπό τό ἴδιο τό προλεταριάτο, ἀλλά θά κατευθυνόταν ἀποκλειστικά καί μόνο ἀπό τίς σκέψεις καί τίς διαθέσεις τῶν μαζῶν, θά κατέληγε νά εἶναι ἡ ἴδια ἀπόλυτα ἐξαρτημένη ἀπ' τήν ἰσχύουσα κατάσταση. Ὁ διανοούμενος, πού περιορίζεται νά διακηρύσσει μ' εὐλαβικότητα καί νά ἐξυμνεῖ τή δημιουργική δύναμη τοῦ προλεταριάτου, ἀρκούμενος στήν προσωπική ἔνταξή του σ' αὐτό, παραβλέπει ὅτι κάθε ἐγκατάλειψη τῆς θεωρητικῆς προσπάθειας πού ὀφείλεται ἐνδεχομένως στήν παθητικότητα τῆς δικῆς του σκέψης, κάθε ὑπεκφυγή μιᾶς ἔστω καί προσωρινῆς ἀντίθεσης μέ τίς μάζες, στήν ὁποία θά τόν ὀδηγοῦσε ἡ δική του θεώρηση, καθιστοῦν τελικά τίς μάζες ἀκόμη πιό τυφλές κι ἀδύναμες. Ἡ δική του ἰδιαίτερη σκέψη ἀποτελεῖ κι αὐτή ἕναν κριτικό προωθητικό παράγοντα στήν ἀνάπτυξη τῶν μαζῶν. Μιά πλήρης ὑποταγή στήν ἐκάστοτε ψυχολογική κατάσταση τῆς τάξης ἐκείνης, πού ἀντιπροσωπεύει καθαυτή τή δύναμη γιά τήν κοινωνική ἀλλαγῆ, δημιουργεῖ ἴσως σ' ἕναν διανοούμενο τό εὐτυχισμένο αἶσθημα ὅτι εἶναι συνδεδεμένος μέ μιᾶ τεράστια δύναμη καί τόν ὀπλίζει μέ ἐπαγγελματική αἰσιοδοξία. Ὅταν ὅμως ἡ αἰσιοδοξία αὐτή κλονιστεῖ σέ περιόδους βαρύτατης ἡττας, ὑπάρχει ὁ κίνδυνος ὁ διανοούμενος αὐτός νά περιπέσει σ' ἕναν κοινωνικό πεσιμισμό καί σ' ἕνα μηδενισμό τό ἴδιο ἀστήρικτους, ὅσο ὑπερβολικός ἦταν ὁ προηγμένος ὀπτιμισμός του. Τοῦ φαίνεται ἀνυπόφορο τό ὅτι ἐκεῖνο ἀκριβῶς τό πιό ἐπίκαιρο κι ἐλπιδοφόρο εἶδος σκέψης, μέ τήν πιό βαθιά κατανόηση τῆς ἱστορικῆς κατάστασης, ἔχει μέσα του τήν τάση ν' ἀπομονώνει σέ ὀρισμένες περιόδους τούς ἴδιους τούς φορεῖς του καί νά τούς θέτει ἐνώπιον ἐαυτῶν.

Ἄν ἡ κριτική θεωρία περιοριζόταν οὐσιαστικά στό νά ἐκφράζει τά ἐκάστοτε συναισθήματα καί παραστάσεις μιᾶς τάξης, δέν θά εἶχε καμιά δομική διαφορά ἀπό τίς ἐξειδικευμένες ἐπιστήμες. Σέ μιᾶ τέτοια περίπτωση θά ἐπρόκειτο ἀπλῶς γιά τήν περιγραφή τῶν ψυχικῶν περιεχομένων, πού εἶναι τυπικά σέ καθορισμένες

κοινωνικές ομάδες· θά εἶχαμε δηλαδή νά κάνουμε μέ μιᾶ κοινωνική ψυχολογία. Ἡ σχέση μεταξύ εἶναι καί συνείδησης εἶναι διαφορετική σέ κάθε κοινωνική τάξη. Ἄς πάρουμε γιά παράδειγμα τίς ιδέες μέ τίς ὁποῖες οἱ ἄστοι ἐρμηνεύουν τή δική τους ἰδιαίτερη τάξη-πραγμάτων: τή δίκαιη ἀνταλλαγῆ, τόν ἐλεύθερο ἀνταγωνισμό, τήν ἁρμονία τῶν συμφερόντων κλπ. Ἄν λοιπόν τίς ἐννοήσουμε στά σοβαρά καί μέ λογική συνέπεια σάν τίς πραγματικές ἀρχές τῆς κοινωνίας, οἱ ιδέες αὐτές ἀποκαλύπτουν ἀμέσως τίς ἐσωτερικές ἀντιφάσεις τους καί, μαζί μ' αὐτές, τήν ἀντίθεσή τους πρὸς αὐτή τήν τάξη-πραγμάτων. Ἡ ἀπλή περιγραφή τῆς αὐτοσυνείδησης δέν μπορεῖ ἐπομένως νά μᾶς ἀποκαλύψει καί τήν ἀλήθεια γι' αὐτή τήν τάξη. Κατ' ἀναλογία, οὔτε ἡ συστηματοποίηση τῶν συνειδησιακῶν περιεχομένων τοῦ προλεταριάτου μπορεῖ ν' ἀποδώσει τήν ἀληθινή εἰκόνα τῆς ὑπαρξῆς καί τῶν συμφερόντων του. Μιά τέτοια περιγραφή θά 'ταν ἀπλῶς μιᾶ παραδοσιακή θεωρία μέ ἰδιαίτερη προβληματική κι ὄχι ἡ διανοητική πλευρά τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας, πού ὀδηγεῖ στήν ἀπελευθέρωση τοῦ προλεταριάτου. Τό ἴδιο ἰσχύει ἀκόμη κι ἂν θά θέλαμε νά καταγράψουμε καί νά γνωστοποιήσουμε τίς παραστάσεις ὄχι τοῦ προλεταριάτου γενικά, ἀλλά μόνον τοῦ προωθημένου τμήματός του – ἑνός κόμματος ἢ τῆς ἡγεσίας του, γιά παράδειγμα. Ἡ καταγραφή κι ἡ ἔνταξη σ' ἕνα ἐννοιολογικό σύστημα προσαρμοσμένο κατά τό δυνατόν στά γεγονότα θ' ἀποτελοῦσε κι ἐδῶ τήν κατ' ἐξοχήν διερευνητική ἐργασία· ἡ πρόβλεψη τῶν μελλοντικῶν κοινωνικοψυχολογικῶν δεδομένων θ' ἀποδεικνυόταν σάν ὁ ἔσχατος στόχος τοῦ θεωρητικοῦ. Ἡ σκέψη, ἡ διαμόρφωση τῆς θεωρίας, θά παρέμενε ἔτσι κάτι τό ξεχωριστό ἀπ' τό ἀντικείμενό της, τό προλεταριάτο. Γιά νά φανεῖ ποιά εἶναι πραγματικά ἡ λειτουργία τους, πρέπει ὁ θεωρητικός καί ἡ εἰδική δραστηριότητά του νά ἰδωθοῦν σέ μιᾶ δυναμική ἐνότητα μέ τήν κυριαρχούμενη τάξη· σέ μιᾶ ἐνότητα ὅπου ἡ θεωρητική ἀναπαράσταση τῶν κοινωνικῶν ἀντιφάσεων δέν θά ἐμφανίζεται μόνο σάν ἐκφραση τῆς συγκεκριμένης ἱστορικῆς κατάστασης, ἀλλά ταυτόχρονα καί σάν παράγοντας παρώθησης καί ἀλλαγῆς. Ἡ πορεία τῆς ἀντιπαράθεσης ἀνάμεσα στά προωθημένα τμήματα τῆς δεδομένης κοινωνικῆς τάξης καί στά ἄτομα πού ἐκφράζουν τήν ἀλήθεια αὐτῆς τῆς τάξης, κι ἀκόμα ἡ ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα σ' αὐτά τά προωθημένα τμήματα καί τούς θεωρητικούς ἐκπροσώπους τους ἀπ' τή μιᾶ καί στά ὑπόλοιπα μέλη τῆς τάξης ἀπ' τήν ἄλλη, πρέπει νά κατανοοῦνται σάν διαδικασίες ἀλληλεπιδράσεων, κατά τίς ὁποῖες ἡ συνείδηση ἀναπτύσσει τόσο τίς ἀπελευθερωτικές, ὅσο καί τίς παρωθητικές, πειθαρχημένες κι ἐπιθετικές δυνάμεις της. Ἡ ὀξύτητα τέτοιων ἀντιπαραθέσεων ἐκδηλώνεται στήν πάντοτε παρούσα δυνατότητα μιᾶς ἔντα-

σης ανάμεσα στον θεωρητικό και την τάξη, πάνω στην οποία στοχάζεται. Η έννοια των κοινωνικών δυνάμεων, από τις οποίες αναμένεται ή απελευθέρωση, είναι ταυτόχρονα – σύμφωνα με τη χειρωνακτική έννοια – και η διαφορά τους· υπάρχει μόνο σαν σύγκρουση, που απειλεί αδιάκοπα τα υποκείμενά της. Αυτό γίνεται όλοφάνερο στο πρόσωπο του θεωρητικού· η κριτική του είναι επιθετική όχι μόνο απέναντι στους συνειδητούς απολογητές του κατεστημένου αλλά κι απέναντι στις παρεκκλίσεις, συμβιαστικές ή ουτοπικές τάσεις, που εμφανίζονται στο δικό του στρατόπεδο.

10 Η παραδοσιακή μορφή της θεωρίας – ή τυπική λογική αποτελεί μία απ' τις πλευρές της – ανήκει στη σημερινή μορφή της παραγωγικής διαδικασίας με τον καταμερισμό εργασίας, που αυτή συνεπάγεται. Επειδή η κοινωνία θα συνεχίσει αναγκαστικά και στο μέλλον ν' αντιπαρατίθεται με τη φύση, η διανοητική αυτή τεχνική δεν πρόκειται να χάσει τη σημασία της, αλλά θά πρέπει αντίθετα ν' αναπτυχθεί όσο το δυνατόν περισσότερο. Η θεωρία σαν στοιχείο μιας κοινωνικής πρακτικής, που αποσκοπεί σε νέες κοινωνικές μορφές, δεν είναι ωστόσο κάποιο απλό εξάρτημα ενός μηχανισμού, που βρίσκεται ήδη σε λειτουργία. Άκόμα κι αν οι νίκες ή οι ήττες αντιπροσωπεύουν κατ' αναλογία και στην επιστήμη μία σχετική ένδειξη για την καταξίωση ή την εγκατάλειψη υποθέσεων, ο αμφισβητίας θεωρητικός δεν είναι ποτέ ήσυχος ότι οι υποθέσεις ανήκουν πλέον ως βεβαιότητες στον ειδικό τομέα της επιστήμης του. Δεν δέχεται να ψάλει κι αυτός, μαζί με τον Poinsot, τον ύμνο για τον εμπλουτισμό της επιστήμης με υποθέσεις, που έμελλε αργότερα ν' απορριφθούν.¹⁵ Τό έπαγγελμά του είναι ένας αγώνας, στον οποίο εντάσσεται και η δική του σκέψη, και δεν είναι κάποια αυτόνομη σκέψη, που μπορεί να διαχωριστεί απ' αυτόν τον αγώνα. Στη συμπεριφορά του υπεισέρχονται βέβαια και πολλά θεωρητικά στοιχεία με τη συνηθισμένη τους έννοια – όπως η γνώση και η πρόγνωση σχετικά απομονωμένων γεγονότων, οι επιστημονικές κρίσεις ή η θέση των προβλημάτων – που, ενώ διαφέρουν από εκείνα άλλων θεωρητικών εξαιτίας των δικών του ειδικών συμφερόντων, διατηρούν έντούτοις την ίδια λογική μορφή. Είναι πολύ φυσικό η παραδοσιακή θεωρία ν' αποδέχεται σαν δεδομένα ορισμένα πράγματα: τον θετικό ρόλο της στη λειτουργικότητα της κοινωνίας, τη σχέση της – μεσολαβημένη, βέβαια, κι αδιαφανή – με την ικανοποίηση των γενικών αναγκών, τη συμμετοχή της στην αυτοαναπαραγόμενη ζωτική διαδικασία. Όλες αυτές οι προϋποθέσεις, με τις οποίες ή ίδια ή επιστήμη δεν συνηθίζει ν' ασχολείται, αφού ή εκπλήρωσή τους αναγνωρίζεται κι επικυρώνεται απ' την κοινωνική θέση του έρευ-

657
νητή, αμφισβητούνται, λοιπόν, απ' την κριτική σκέψη. Ο δικός της στόχος, που είναι μία λογική κατάσταση της κοινωνίας, βασίζεται βέβαια στην ανάγκη (Not: ή ανάγκη ως χρεία, επιβαλλόμενη από τα πράγματα) του παρόντος· αυτή ή ανάγκη δεν παρέχει όμως από μόνη της και τό σχέδιο για τον παραμερισμό της. Η θεωρία, που τό διαμορφώνει, δεν υπηρετεί την ήδη υπάρχουσα πραγματικότητα, αλλά αποκαλύπτει τά μυστικά της. Όσο φανερό κι αν γίνονται κάθε στιγμή οι ανορθοδοξίες κι οι ασάφειές της, όσο κι αν τά λάθη της παίρνουν πολλές φορές την εκδίκησή τους: ή γενική τάση μιας τέτοιας θεωρητικής προσπάθειας, ή ίδια ή διανοητική πράξη – ακόμη κι όταν υπόσχεται επιτυχίες – δεν δέχεται τό κύρος της «ύγιους ανθρώπινης νόησης» και δεν θεωρεί τίποτε σαν αυτόνομη συνήθεια. Θεωρίες, αντίθετα, που επικυρώνονται ή απορρίπτονται ανάλογα με την επιτυχία κάποιων μηχανικών κατασκευών, στρατιωτικών οργανισμών ή κινηματογραφικών ταινιών, αποβλέπουν σε κάποιο σαφώς προσδιορισμένο είδος κατανάλωσης – έστω κι αν διαμορφώνονται ανεξάρτητα απ' την εφαρμογή τους, όπως ή θεωρητική φυσική, ή έστω κι αν ή κατανάλωσή τους συνίσταται στην ευχαρίστηση, που προσφέρει ή επιδέξια χρησιμοποίηση μαθηματικών συμβόλων: ανταμείβοντας τέτοιες δραστηριότητες, ή «καλή» κοινωνία δείχνει πώς έννοει τον ανθρωπισμό.

Γιατή μορφή που ^{το π.ω. ja κεντραρισμένο το} έχει ή κατανάλωση στο μέλλον, προς τό οποίο αποσκοπεί ή κριτική σκέψη, δεν υπάρχουν, βέβαια, ανάλογα παραδείγματα. Παρ' όλα αυτά, ή ιδέα μιας μελλοντικής κοινωνίας σαν μιας κοινότητας ελεύθερων ανθρώπων, που είναι έφικτή με βάση τά ήδη διαθέσιμα τεχνικά μέσα, έχει ένα περιεχόμενο, στο οποίο πρέπει να μένει κανείς πιστός παρά τις ένδεχόμενες αλλαγές. Κάτω απ' τις ισχύουσες συνθήκες ή ιδέα αυτή αναπαράγεται διαρκώς σαν ή διαίσθηση ότι υπάρχει σήμερα ή δυνατότητα ν' αρθούν ο διαμελισμός κι ή ανορθολογικότητα της κοινωνίας κι ότι πρέπει να βρεθεί ο κατάλληλος τρόπος. Άλλά ή ^{εν αυτή} έτσι κρινόμενη αντικειμενική πραγματικότητα και οι τάσεις που οδηγούν σε μία λογική κοινωνία δεν παράγονται επέκεινα της σκέψης, από κάποιες εξωτερικές προς αυτήν δυνάμεις, από μιά αφηρημένη δηλαδή σκέψη που ίσως αναγνωρίσει πάλι κάποτε συμπτωματικά τον έαυτό της σαν προϊόν αυτών των δυνάμεων· αντίθετα, τό ίδιο υποκείμενο, που θέλει να επιβάλει μιά ^{από που} _{τη π.ω. ja} καλύτερη πραγματικότητα, είναι ταυτόχρονα κι ο φορέας αυτών των δυνάμεων. Η αινιγματική συμφωνία μεταξύ σκέψης και Είναι, νόησης κι αισθητικότητας, ανθρώπινων αναγκών και ικανοποίησής τους στη σημερινή χαοτική οίκονομία εμφανίζεται κατά την αστική εποχή σαν τυχαίο γεγονός. Από μιά τέτοια συμφωνία

πρέπει στο μέλλον να προκύψει μία σχέση που να συνδέει τον λογικό σκοπό με την πραγματοποίησή του. Ο αγώνας για το μέλλον αντανακλά εν μέρει αυτή τη σχέση, εφόσον μία βούληση, που αναφέρεται στη συνολική διαμόρφωση της κοινωνίας, επιδρά ήδη συνειδητά στην οικόδομη της θεωρίας και της πρακτικής, που θα οδηγήσουν προς αυτήν. Μέσα στην οργάνωση και την κοινότητα των αγωνιστών - και παρά την πειθαρχία που είναι αναγκαία για τη νικηφόρο πορεία τους - εμφανίζεται ήδη κάτι απ' τη μελλοντική ελευθερία και αυτενέργεια. Εκεί όπου η έννοια πειθαρχίας και αυθόρμητου στοιχείου έχει εξαφανιστεί, το κίνημα μετατρέπεται σε υπόθεση των γραφειοκρατών του, σε θεατρική παράσταση, που ανήκει ήδη στο ρεπερτόριο της νεότερης ιστορίας.

Τό ότι το επιδιωκόμενο μέλλον είναι εν μέρει ζωντανό στο παρόν, δεν αποτελεί ωστόσο καμιά επιβεβαίωση. Τα έννοιολογικά συστήματα της ταξινομητικής νόησης, οι κατηγορίες, μέσα στις οποίες συγκατατάσσονται τό νεκρό με τό ζωντανό και οι κοινωνικές μαζί με τις ψυχολογικές και τις φυσικές διαδικασίες, ή κατάτμηση των αντικειμένων και των κρίσεων σε ειδικούς τομείς των μεμονωμένων γνωστικών πεδίων: όλ' αυτά συνθέτουν τό μηχανισμό της σκέψης, όπως αυτός έχει καταξιωθεί κι εκλεπτυνθεί σε συνάρτηση με την πραγματική εργασιακή διαδικασία. Αυτός ο κόσμος των εννοιών αντιπροσωπεύει τό γενικό επίπεδο της συνείδησης και στηρίζεται σε μία βάση, την οποία μπορούν να επικαλούνται οι εκπρόσωποί του. Τά συμφέροντα της κριτικής σκέψης είναι κι αυτά γενικά, αλλά δεν έχουν αναγνωριστεί σαν τέτοια.

Οί έννοιες, που δημιουργούνται με την επίδρασή της, ασχούν κριτική στο παρόν. Οί μαρξικές κατηγορίες - τάξη, εκμετάλλευση, υπεραξία, κέρδος, εξαθλίωση, κατάρρευση κλπ. - αποτελούν στοιχεία ενός έννοιολογικού συνόλου, τό νόημα του οποίου δεν πρέπει ν' αναζητηθεί στην αναπαραγωγή της σημερινής κοινωνίας, αλλά στην αλλαγή της προς μία σωστή κατεύθυνση. Γι' αυτό ακριβώς και ή κριτική σκέψη, παρότι δεν λειτουργεί ποτέ αυθαίρετα και συμπτωματικά, θεωρείται απ' τον κυρίαρχο τρόπο κρίσης (Urteilsweise) σαν υποκειμενική και καθαρά υποθετική, μονόπλευρη κι άχρηστη. Επειδή αντικρούει τις κυρίαρχες συνήθειες της σκέψης που συμβάλλουν στη διατήρηση του παρελθόντος και φροντίζουν για την επιτυχία των έγγχειρημάτων μιας ξεπερασμένης τάξης-πραγμάτων, επειδή απορρίπτει αυτές τις έγγυήσεις ενός μεροληπτικού κόσμου, φαίνεται ή ίδια μεροληπτική κι άδικη.

Προπαντός, όμως, ή κριτική θεωρία δεν έχει να επιδείξει κανένα υλικό επίτευγμα. Η αλλαγή, που επιδιώκει, δεν επιβάλλεται

βαθμιαία, έτσι ώστε ή επιτυχία της - έστω και άργη - να είναι πάντως σταθερή. Η αύξηση του αριθμού των λίγο πολύ καθαρών υποστηρικτών της, ή επιρροή μερικων απ' αυτούς πάνω σε κυβερνήσεις, ή πολιτική δύναμη των κομμάτων, που αντιμετωπίζουν θετικά τη θεωρία ή τουλάχιστον δεν την προγράφουν, όλ' αυτά ανήκουν στις έναλλασσόμενες φάσεις του αγώνα για ένα ανώτερο επίπεδο ανθρώπινης συμβίωσης και δεν συνιστούν την απαρχή της πραγματοποίησής του. Τέτοιες επιτυχίες μπορεί, μάλιστα, ν' αποδειχτούν εκ των υστέρων σαν φαινομενικές νίκες ή λάθη. Μία νέα μέθοδος λίπανσης στις αγροτικές καλλιέργειες ή ή εφαρμογή μιας νέας ιατρικής θεραπείας, για παράδειγμα, μπορεί, βέβαια, να απέχουν ακόμη πολύ από το να έχουν ιδανικά αποτελέσματα, αλλά αποτελούν όπωσδήποτε επιτεύγματα. Θα πρέπει ίσως οι θεωρίες που βρίσκονται στη βάση τέτοιων τεχνικών πειραμάτων να εκλεπτυνθούν, αναθεωρηθούν ή ανατραπούν σε συνάρτηση με την ειδική πρακτική και τις ανακαλύψεις σε άλλα πεδία: θα μπορούσε έτσι να εξοικονομηθεί τουλάχιστον κάποια ποσότητα εργασίας σε σύγκριση με τά παραγόμενα αποτελέσματα και να γιαιτρευτούν ή ν' απαλυνθούν μερικές ασθένειες.¹⁶ Αντίθετα, ή θεωρία, που αποβλέπει στο μετασχηματισμό της κοινωνικής ολότητας, έχει κατ' αρχήν σαν επακόλουθο την όξυνση του αγώνα, με τον όποιο συναρτάται. Εξάλλου, κι αν ακόμη οι υλικές βελτιώσεις, που προκύπτουν απ' την αύξημένη αντίδραση ορισμένων κοινωνικών ομάδων, ανάγονται έμμεσα στην ίδια τη θεωρία, αυτό δεν σημαίνει ότι με τη σταθερή επέκταση αυτών των κοινωνικών τομέων να προκύψει τελικά ή νέα κοινωνία. Τέτοιες αντιλήψεις κατανοούν με λαθεμένο τρόπο τη θεμελιώδη διαφορά ανάμεσα σε μία διασπασμένη κοινωνική ολότητα - όπου ή υλική και ιδεολογική δύναμη λειτουργεί προς την κατεύθυνση της διατήρησης των προνομίων - και σε μία συνένωση ελεύθερων ανθρώπων - όπου ο καθένας έχει τις ίδιες δυνατότητες αυτοανάπτυξης. Η ιδέα μιας τέτοιας συνένωσης διακρίνεται απ' την άφηρημένη ουτοπία, γιατί ή πραγματική της δυνατότητα αποδεικνύεται απ' τό σημερινό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Αλλά, όσες κι αν είναι οι τάσεις που οδηγούν προς αυτήν, όσες μεταβάσεις κι αν έχουν επιτευχθεί, όσο επιθυμητά και καθεαυτά αξιόλογα κι αν είναι τά επιμέρους προστάδια: ή ιστορική τους σημασία σε σχέση με την ίδια την ιδέα θα καταδειχτεί μόνο με την πραγματοποίησή αυτής της συνένωσης. Η κριτική σκέψη ένα κοινό στοιχείο έχει με τη φαντασία: ότι ή εικόνα του μέλλοντος, που πηγάζει, φυσικά, απ' την πιο βαθιά κατανόηση του παρόντος, καθορίζει πάντοτε τις σκέψεις και τις ενέργειες του ανθρώπου - ακόμα και σ' εκείνες τις περιόδους κατά τις οποίες ή πο-

Αναφορές
στον
μεγάλο

ρεία τῶν πραγμάτων κάθε άλλο παρά μοιάζει νά ὀδηγεῖ σ' αὐτό τό μέλλον καί φαίνεται νά δικαιολογεῖ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἀντίληψη ἐκτός ἀπ' τήν πίστη στήν ἐκπλήρωση αὐτῆς τῆς εἰκόνας. Ἡ κριτική σκέψη δέν χαρακτηρίζεται, μ' ἄλλα λόγια, ἀπ' τήν αὐθαιρεσία καί τήν ὑποτιθέμενη ἀνεξαρτησία τῆς φαντασίας, ἀλλά ἀπό τήν ἐμμονή της. Ἀνάμεσα στίς πιό προωθημένες κοινωνικές ὁμάδες ὁ θεωρητικός εἶναι αὐτός πού πρέπει νά ἐπιδείξει αὐτή τήν ἐμμονή. Καί οἱ συνθήκες δέν εἶναι οὔτε ἐδῶ ἁρμονικές. Ἄν ὁ θεωρητικός τῆς κυρίαρχης τάξης κατακτᾶ – πιθανόν μετά ἀπό κάποιες ἐπίπονες προσπάθειες – μιᾶ σχετικά σίγουρη θέση, δέν ἰσχύει τό ἴδιο καί γιά τόν θεωρητικό τῆς ἄλλης πλευρᾶς: αὐτός χαρακτηρίζεται ἄλλοτε σάν ἐχθρός κι ἐγκληματίας, ἄλλοτε πάλι σάν ἀπόκοσμος οὐτοπιστής· καί ἡ σχετική διαμάχη δέν καταλήγει σέ κάποιο ὀριστικό ἀποτέλεσμα οὔτε μετά τό θάνατό του. Ἡ ἱστορική σημασία τοῦ ἔργου του δέν εἶναι αὐτονόητη· ἐξαρτᾶται πολύ περισσότερο ἀπό τό κατά πόσον οἱ ἄνθρωποι τό ὑποστηρίζουν κι ἐνεργοῦν, ἔχοντάς το σάν βάση. Γιατί αὐτό δέν ἀνήκει σέ καμιά ἤδη τελειωμένη ἱστορική μορφή.

Ἡ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά σκέπτεται, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ καθημερινή πρακτική – τόσο στήν κοινωνική ζωή ὅσο καί στήν ἐπιστήμη – ἔχει ἀναπτυχθεῖ μέσω μιᾶς ρεαλιστικῆς παιδείας μέ παράδοση πολλῶν αἰώνων· μιᾶ ἄρνηση αὐτοῦ τοῦ τρόπου σκέψης προκαλεῖ πόνους, ὀδηγεῖ στήν ἀποτυχία κι ἐπισύρει τήν τιμωρία. Αὐτή ἡ διανοητική συμπεριφορά συνίσταται οὐσιαστικά στήν ἀναγνώριση καί στήν ὑπό ὀρισμένες συνθήκες αὐτόνομη ἀναπαραγωγή τῶν ὄρων γιά τήν ἐμφάνιση τοῦ ἴδιου ἀποτελέσματος, πού κάτω ἀπ' τίς ἴδιες προϋποθέσεις ἐμφανίζόταν πάντοτε μέχρι τώρα. Ὑπάρχει, ἔτσι, ἕνα μάθημα ἐποπτείας γιά τίς καλές καί κακές ἐμπειρίες καί τό ὀργανωμένο πείραμα. Πρόκειται ἐδῶ γιά τήν ἀνάγκη τῆς ἄμεσης ἀτομικῆς αὐτοσυντήρησης· κι οἱ ἄνθρωποι εἶχαν στήν ἀστική κοινωνία τή δυνατότητα ν' ἀναπτύξουν τήν αἴσθησή της. Ἡ κριτική θεωρία διατηρεῖ τή γνώση σ' αὐτή τήν παραδοσιακή ἔννοια καθώς καί τήν κάθε εἶδους ἐμπειρία. Ὡς πρός τήν οὐσιαστική ὁμως ἀλλαγῆ, στήν ὁποία ἀποβλέπει, λείπει μιᾶ ἀντίστοιχη συγκεκριμένη ἀντίληψη, μέχρις ὅτου ἡ ἀλλαγῆ πραγματοποιηθεῖ: ἡ δοκιμή της μπορεῖ νά γίνει μόνο στό μέλλον. Ὁ συσχετισμός μέ παρόμοια ἱστορικά γεγονότα εἶναι βέβαια ἐπιτρεπτός, ἀλλά μόνο ὑπό περιορισμένες προϋποθέσεις. Γι' αὐτό καί ἡ κατασκευαστική (konstruktiv) σκέψη παίζει στά πλαίσια αὐτῆς τῆς θεωρίας ἕναν πολύ πιό σημαντικό ρόλο συγκριτικά μέ τήν ἐμπειρία, ἀπ' ὅ,τι στή ζωή τοῦ «κοινοῦ ἀνθρώπινου νοῦ». Ἔτσι ἐξηγεῖται, ἀπό μιάν ἄποψη, καί τό γεγονός ὅτι σέ προβλήματα, πού ἀφοροῦν τό σύνολο τῆς κοινωνίας, ἄνθρωποι μέ ἐξαιρετικές ἱκανότητες σέ εἰδικούς ἐπιστημονικούς τομεῖς ἢ σέ ἄλλα ἐπαγγελ-

ματικά πεδία, ἀποδεικνύονται, παρά τήν καλή τους θέληση, ἀνεπαρκεῖς κι ἀνίκανοι. Σ' ὅλες ἀντίθετα τίς ἐποχές, κατά τίς ὁποῖες οἱ κοινωνικές ἀλλαγές βρισκόνταν στήν ἡμερήσια διάταξη, οἱ ἄνθρωποι πού σκέπτονταν «πάρα πολύ» ἐθεωροῦντο ἐπικίνδυνοι. Αὐτό μᾶς ὀδηγεῖ στό γενικότερο πρόβλημα τῆς σχέσης μεταξύ διανοουμένων καί κοινωνίας.

Ὁ θεωρητικός, τοῦ ὁποίου ἡ ἀσχολία συνίσταται στό νά ἐπιταχύνει τήν ἐξέλιξη, πού θά ὀδηγήσει σέ μιᾶ κοινωνία χωρίς ἀδικία, μπορεῖ, ὅπως ἐκθέσαμε παραπάνω, νά βρῆται σέ ἀντίθεση μέ ἀντιλήψεις κυρίαρχες στούς κόλπους τοῦ προλεταριάτου. Ἄν δέν ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα μιᾶς τέτοιας σύγκρουσης, δέν θά χρειαζόταν καμιά θεωρία: γιά αὐτή θά περιερχόταν ἄμεσα σ' αὐτούς πού θά τήν εἶχαν ἀνάγκη. Ἡ σύγκρουση δέν σχετίζεται ἀπαραίτητα μέ τήν ἰδιαίτερη ταξική θέση τοῦ θεωρητικοῦ· δέν ἐξαρτᾶται ἀπ' τό εἶδος τῶν εἰσοδημάτων του. Ὁ Ἑγκελς ἦταν ἕνας *businessman*. Στήν εἰδική κοινωνιολογία (*Fachsoziologie*), πού δέν διαμορφώνει τήν ἔννοια τῆς κοινωνικῆς τάξης μέσα ἀπό μιᾶ κριτική τῆς οἰκονομίας, ἀλλά ἀπό τίς δικές της ἰδιαίτερες παρατηρήσεις, κριτήριο, γιά τό πού ἀνήκει ταξικά ὁ θεωρητικός, δέν ἀποτελεῖ οὔτε ἡ πηγῆ τῶν εἰσοδημάτων του οὔτε τό πραγματικό περιεχόμενο τῆς θεωρίας του, ἀλλά τό τυπικό στοιχεῖο τῆς μόρφωσής του. Αὐτό πού συνιστᾶ τή «διάνοση» σάν ἕνα ἰδιαίτερο κοινωνικό ἢ ἀκόμη καί ὑπερκοινωνικό στρώμα, εἶναι ἡ δυνατότητα μιᾶς εὐρύτερης θεώρησης· ὄχι, βέβαια, αὐτῆς πού διαθέτει κάποιος μεγαλοβιομήχανος, νά γνωρίζει δηλαδή τίς συνθήκες τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς καί νά διευθύνει παρασκηνακά ὀλόκληρα κράτη, ἀλλά ἐκείνης πού ἔχουν οἱ καθηγητές πανεπιστημίου καί οἱ μεσαῖοι κρατικοί ὑπάλληλοι, οἱ γιατροί, οἱ δικηγόροι κλπ. Ἄν καθῆκον τοῦ κριτικοῦ θεωρητικοῦ εἶναι ἡ μείωση τῆς ἔντασης ἀνάμεσα στή δική του ἀντίληψη καί στήν καταπιεσμένη κοινωνία, πάνω στήν ὁποία στοχάζεται, στήν κοινωνιολογική σύλληψη, πού μόλις ἐκθέσαμε, ἡ αἰώρηση ὑπεράνω τάξεων ἀποτελεῖ, ἀντίθετα, οὐσιώδες χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς διάνοσης, ἕνα εἶδος προνομίου, γιά τό ὁποῖο πρέπει νά εἶναι περήφανη¹⁷. Ἡ οὐδετερότητα μιᾶς τέτοιας κατηγορίας ἀντιστοιχεῖ στήν ἀφηρημένη αὐτογνωσία τοῦ στοχαστῆ. Στά πλαίσια τοῦ δυτικοῦ φιλελευθερισμοῦ ἡ Γνώση ἐμφανίζεται στήν κατανάλωση σάν ἕνα σύνολο γνώσεων, πού μποροῦν κάτω ἀπ' ὀρισμένες συνθήκες νά χρησιμοποιηθοῦν, χωρίς νά ἐνδιαφέρει τό εἶδος τους· ἡ εἰδική κοινωνιολογία φτάνει στά δικά της θεωρητικά συμπεράσματα μέ τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο. Ὁ Μάρξ καί ὁ Mises, ὁ Λένιν κι ὁ Liefmann, ὁ Jaures κι ὁ Jevons ὅλοι αὐτοί ἀνήκουν κοινωνιολογικά στό ἴδιο κεφάλαιο, ἐκτός, βέβαια, ἂν ἀφήσουμε ὅλους τούς πολιτικούς ἀπ' ἔξω καί

τούς δάλουμε στά θρανία σάν πιθανούς μαθητές ἀπέναντι στους πολιτικούς ἐπιστήμονες, κοινωνιολόγους καί φιλόσοφους; πού εἶναι οἱ πραγματικοί γνῶστες. Ἄπ' αὐτούς θά διδαχθοῦν κατόπιν οἱ πολιτικοί νά χρησιμοποιοῦν «αὐτά ἢ ἐκεῖνα τά μέσα» ὅταν παίρνουν «αὐτήν ἢ ἐκείνη τή θέση»: θά διδαχθοῦν, ἂν ἡ πρακτική τους τοποθέτηση μπορεῖ ἐν γένει νά ὑποστηριχθεῖ «μέ ἐσωτερική συνέπεια»¹⁸. Ἐγκαθιδρύεται ἔτσι ἕνας καταμερισμός ἐργασίας ἀνάμεσα στους ἀνθρώπους, πού ἐπηρεάζουν τήν ἱστορική ἐξέλιξη μέ τή συμμετοχή τους στους κοινωνικούς ἀγῶνες, καί στους κοινωνιολόγους, πού κάνουν τή διάγνωση καί ὑποδεικνύουν τό κοινωνικό στίγμα τοῦ καθένα.

Ἡ κριτική θεωρία ἀντιτίθεται στή φορμαλιστική ἔννοια τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία στηρίζει τέτοιες ἀντιλήψεις περί διανοουμένων. Σύμφωνα μέ τήν κριτική θεωρία ὑπάρχει μόνο μία ἀλήθεια: καί τά θετικά κατηγορήματα τῆς ἐντιμότητος καί τῆς ἐσωτερικῆς συνέπειας, τῆς λογικότητος, τῆς τάσης γιά εἰρήνη, ἐλευθερία καί εὐτυχία δέν μποροῦν ν' ἀποδοθοῦν μέ τήν ἴδια ἔννοια σέ καμιάν ἄλλη θεωρία καί πρακτική. Δέν ὑπάρχει καμιά θεωρία τῆς κοινωνίας – συμπεριλαμβανομένης καί τῆς γενικευμένης κοινωνιολογίας – πού νά μὴν ἐμπεριέχει καί πολιτικά συμφέροντα, ἡ ἀλήθεια τῶν ὁποίων θά πρέπει νά κρίνεται πάλι μέσα στήν πράξη καί τή σκέψη: ἂπ' τή συγκεκριμένη, δηλαδή, ἱστορική δραστηριότητα καί ὄχι ἂπ' τόν φαινομενικά οὐδέτερο στοχασμό. Εἶναι ἐντελῶς παραπλανητικό νά παρουσιάζεται ὁ διανοούμενος σάν ἕνα ἄτομο πού χρειάζεται νά ἐκτελέσει πρῶτα μόνο του μία δύσκολη διανοητική ἐργασία, προκειμένου νά ἐπιλέξει ἀνάμεσα σέ ἐπαναστατικούς, φιλελεύθερους ἢ φασιστικούς σκοπούς καί δρόμους. Ἡ κατάσταση ἔχει ἀλλάξει ἐδῶ καί ἀρκετούς αἰῶνες. Ἡ πρωτοπορία χρειάζεται τή φρόνηση γιά τόν πολιτικό ἀγῶνα πού διεξάγει καί ὄχι τίς ἀκαδημαϊκές ὑποδείξεις γιά τό λεγόμενο κοινωνικό τῆς στίγμα. Σέ μία ἐποχή μάλιστα, κατά τήν ὁποία οἱ φιλελεύθερες δυνάμεις τῆς Εὐρώπης εἶναι οἱ ἴδιες ἀποπροσανατολισμένες καί ἀναζητοῦν τήν ἀναμόρφωσή τους: σέ μία ἐποχή, κατά τήν ὁποία τά πάντα ἐξαρτῶνται ἂπ' τίς ἀποχρώσεις μέσα στό ἴδιο τό κίνημα: σέ μία ἐποχή, κατά τήν ὁποία, παρά τόν ἥρωισμό μερικῶν, ἡ αὐτενέργεια, ἡ ἐμπειρία καί ἡ γνώση τῶν μαζῶν ἀπειλοῦνται μέ ἐκμηδένιση ἂπ' τήν ἀδιαφορία γιά τό συγκεκριμένο περιεχόμενο, τήν ὁποία συνεπάγονται ἡ ἥττα, ἡ ἀπόγνωση καί ἡ διεφθαρμένη γραφειοκρατία: σέ μία τέτοια ἐποχή λοιπόν, ἡ ἀμερόληπτη καί ὡς ἐκ τούτου ἀφηρημένη ἔννοια τῆς διανόησης δέν σημαίνει παρά μία σύλληψη τῶν προβλημάτων, ἡ ὁποία συγκαλύπτει ἀπλῶς τ' ἀποφασιστικά ἐρωτήματα. Τό πνεῦμα εἶναι φιλελεύθερο. Δέν ἀνέχεται κανέναν ἐξωτερικό καταναγκασμό, καμιά προσαρμογή

τῶν συμπερασμάτων του στή θέληση τῆς ὁποιασδήποτε δύναμης. Ὡστόσο, δέν εἶναι ἀποσπασμένο ἂπ' τή ζωή τῆς κοινωνίας: δέν αἰωρεῖται ἀπό πάνω της. Στό βαθμό πού ἀποσκοπεῖ σέ μιάν αὐτονομία, σέ μιὰ κυριαρχία τῶν ἀνθρώπων πάνω στήν ἴδια τους τή ζωή καί πάνω στή φύση, μπορεῖ ν' ἀναγνωρίσει αὐτή του τήν τάση σάν μιὰ δρώσα ἱστορική δύναμη. Θεωρούμενη ἀπομονωμένη, ἡ διαπίστωση αὐτῆς τῆς τάσης φαίνεται οὐδέτερη: ἀλλά ὅπως ἀκριβῶς τό πνεῦμα δέν μπορεῖ νά τήν ἀναγνωρίσει ἂν δέν ἔχει συμφέρον γι' αὐτό, ἔτσι δέν μπορεῖ καί νά τή μετατρέψει σέ καθολική συνείδηση ἂν δέν διαθέτει μιὰ πραγματική δύναμη. Μ' αὐτή τήν ἔννοια τό πνεῦμα δέν εἶναι φιλελεύθερο. Οἱ ἐπιχειρούμενες κατά καιρούς διανοητικές προσπάθειες, πού δέν συνδέονται συνειδητά μέ μιὰ καθορισμένη πρακτική, ἀλλά θεωροῦν δικά τους διάφορα ζητήματα, ἀνάλογα μέ τίς ἐναλλασσόμενες ἀκαδημαϊκές ἢ κάποιες ἄλλες, πολλά ὑποσχόμενες, ἀσχολίες, μποροῦν, βέβαια, νά προσφέρουν χρήσιμες ὑπηρεσίες πρὸς τή μιὰ ἢ τήν ἄλλη ἱστορική κατεύθυνση: μποροῦν ὅμως, ἀντίστροφα, καί ν' ἀναστρίψουν ἢ ν' ἀποτρέψουν τήν πνευματική ἐξέλιξη παρά τήν ἐνδεχόμενη τυπική τους ὀρθότητα – ποιό, ἐξάλλου, θεωρητικό οἰκοδόμημα, ὅσο βαθιά λαθεμένο καί ἂν εἶναι, δέν μπορεῖ σέ τελευταία ἀνάλυση νά ἐκπληρώσει τήν ἀπαίτηση τῆς τυπικῆς ὀρθότητος; Ἡ ἀφηρημένη καί παγιωμένη σέ κοινωνιολογική κατηγορία ἔννοια τῆς διανόησης, πού ὀφείλει παράλληλα νά ἔχει καί ἱεραποστολικές λειτουργίες, εἶναι, ἂπ' τήν ἴδια της τή δομή, μιὰ ἂπ' τίς ὑποστασιοποιήσεις τῆς ἐξειδικευμένης ἐπιστήμης. Ἡ κριτική θεωρία δέν εἶναι οὔτε «βαθιά ριζωμένη» ὅπως ἡ ὀλοκληρωτική προπαγάνδα, οὔτε «ἐλεύθερα αἰωρούμενη» ὅπως ἡ φιλελεύθερη διανόηση.

Ἄπ' τίς διαφορετικές λειτουργίες τῆς παραδοσιακῆς καί τῆς κριτικῆς σκέψης προκύπτουν καί οἱ διαφορές τους ὡς πρὸς τή λογική δομή. Οἱ βασικές προτάσεις τῆς παραδοσιακῆς θεωρίας ὀρίζουν τίς γενικές ἔννοιες, μέσα στίς ὁποῖες θά πρέπει νά συμπεριληφθοῦν ὅλα τά γεγονότα ἐνός ἐιδικοῦ πεδίου: τήν ἔννοια π.χ. μιᾶς φυσικῆς διαδικασίας στή Φυσική ἢ μιᾶς ὀργανικῆς διαδικασίας στή Βιολογία. Ἐνδιάμεσα ὑπάρχει μιὰ ἱεραρχία γενῶν καί εἰδῶν μ' ὅλες τίς ἀντίστοιχες σχέσεις ὑπαγωγῆς. Τά γεγονότα εἶναι μεμονωμένες περιπτώσεις, ἀνάτυπα ἢ ἐνσαρκώσεις τῶν εἰδῶν. Δέν ὑπάρχουν χρονικές διαφορές ἀνάμεσα στίς μονάδες τοῦ συστήματος. Ὁ ἠλεκτρισμός δέν προϋπάρχει ἐνός ἠλεκτρικοῦ πεδίου καί ἀντίστροφα τό πεδίο δέν προϋπάρχει τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, ὅπως ἀκριβῶς καί ὁ σκύλος σάν τέτοιος οὔτε προϋπάρχει, οὔτε ἔπεται τῶν ἰδιαίτερων σκύλων. Μπορεῖ, βέβαια, γιά τήν ἀτομική γνώση νά ἰσχύει ἡ μιὰ ἢ ἡ ἄλλη χρονική ἀκολουθία αὐτῶν τῶν σχέσεων: κάτι τέτοιο πάντως δέν συμβαίνει καί μέ τά ἴδια τά ἀν-

τικείμενα. Ἡ Φυσική ἔχει, ἐπίσης, ξεπεράσει τὴν ἀντίληψη πού θεωρεῖ τὰ γενικά χαρακτηριστικά σάν δυνάμεις κρυμμένες μέσα στά συγκεκριμένα γεγονότα καὶ ὑποστασιοποιεῖ αὐτές τίς σχέσεις· μόνο στὴν κοινωνιολογία ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει ἀσάφεια πάνω σ' αὐτό τὸ θέμα. Οἱ ἐνδεχόμενες προσθήκες νέων εἰδῶν ἢ ὁποιοσδήποτε ἄλλες ἀλλαγές στό σύστημα δέν σημαίνουν συνήθως κατ' ἀνάγκην ὅτι οἱ προηγούμενοι προσδιορισμοί εἶναι ἄκαμπτοι καὶ πρέπει κατὰ συνέπεια νά θεωρηθοῦν ἀκατάλληλοι, κι αὐτό γιατί ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ν' ἀλλάξει ἡ σχέση πρὸς τὸ ἀντικείμενο ἢ ἀκόμη καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο, χωρὶς ὅμως νά χάσει τὴν ταυτότητά του. Οἱ ἀλλαγές θεωροῦνται μᾶλλον σάν συμπλήρωση τῶν ἐλλείψεων τῆς προηγούμενης γνώσης μας ἢ σάν ἀντικατάσταση ὀρισμένων μερῶν τοῦ ἀντικειμένου ἀπὸ ἄλλα – ἓνας χάρτης θεωρεῖται, γιὰ παράδειγμα, ξεπερασμένος, γιατί στό μεταξύ ἔχουν ξεχερσωθεῖ δάση, ἔχουν κτιστεῖ νέες πόλεις ἢ ἔχουν μετατεθεῖ τὰ παλιά σύνορα. Ἔτσι ἐννοεῖ ἡ λεγόμενη συμπερασματική Λογική ἢ Λογική τῆς νόησης καὶ τῆ ζωντανῆ ἐξέλιξη. Τό ὅτι αὐτός ὁ ἄνθρωπος εἶναι τώρα παιδί καὶ ὕστερα ἐνήλικας, σημαίνει, σύμφωνα μ' αὐτήν, ὅτι ὑπάρχει ἓνας σταθερός καὶ ἀναλλοίωτος πυρήνας: «Αὐτός ὁ ἄνθρωπος». Σ' αὐτό τὸν πυρήνα ἀποδίδονται, ἢ μία μετά τὴν ἄλλη, καὶ οἱ δύο κατηγορικές ιδιότητες: παιδί καὶ ἐνήλικας. Σύμφωνα μέ τὸ θετικισμό, ἀντίθετα, τίποτε δέν παραμένει ταυτό, ἀλλά πρῶτα ὑπάρχει ἐκεῖ ἓνα παιδί, ὕστερα ἓνας ἐνήλικας: πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικές πραγματικότητες. Ἡ θετικιστική Λογική δέν μπορεῖ νά συλλάβει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀλλάζει καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ διατηρεῖ μιά ταυτότητα μέ τὸν ἑαυτό του.

Ἡ κριτική θεωρία τῆς κοινωνίας ξεκινᾷ ἐπίσης μέ ἀφηρημένους καθορισμούς· πραγματευόμενη, λοιπόν, τὴ σημερινή ἐποχή, ξεκινᾷ μ' ἓνα χαρακτηρισμό τῆς οἰκονομίας, πού στηρίζεται στὴν ἀνταλλαγή¹⁹. Οἱ ἐννοιες πού ἐμφανίζονται στὸν Μάρξ, ὅπως ἐμπόρευμα, ἀξία καὶ χρῆμα, μποροῦν νά λειτουργήσουν σάν εἰδολογικές ἐννοιες (Gattungslegriffe) ὅταν, γιὰ παράδειγμα, οἱ συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις κρίνονται σάν σχέσεις ἀνταλλαγῆς ἢ ὅταν γίνεται ἀναφορά στὸν ἐμπορευματικό χαρακτήρα τῶν ἀγαθῶν. Ἀλλά ἡ θεωρία δέν ἐξαντλεῖται στὴν ἀπλή συσχέτιση τῶν ἐννοιῶν μέ τὴν πραγματικότητα μέσω κάποιων ὑποθέσεων. Ἀπ' τὴν ἀρχὴ κιόλας, δίνεται μιά γενική περιγραφή τοῦ μηχανισμοῦ, δάσει τοῦ ὁποίου ἡ ἀστική κοινωνία, μετά τὴν κατάργηση τῶν φεουδαρχικῶν ρυθμίσεων τοῦ συντεχνιακοῦ συστήματος καὶ τῆς δουλοπαροικίας, δέν καταρρέει ἀμέσως ἐξαιτίας τῆς χασομικῆς βασικῆς τῆς ἀρχῆς, ἀλλά κατορθώνει νά ἐπιζήσει. Καταδειχεται ὁ ρυθμιστικὸς ρόλος τῆς ἀνταλλαγῆς, πού στηρίζει τὴν ἀστική οἰκονομία. Τόσο ἡ ἀρκετὰ ἐκδηλη νέα ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀλληλεπίδρα-

ση ἀνάμεσα στὴν κοινωνία καὶ τὴ φύση, ὅσο κι ἡ ἰδέα μιᾶς ἐνιαιίας ἐποχῆς γιὰ τὴν κοινωνία, τὴν αὐτοσυντήρησή της κλπ. πηγάζουν ἤδη ἀπὸ μιά σέ βάθος ἀνάλυση, πού καθοδηγεῖται ἀπ' τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ μέλλον. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στίς πρωταρχικές ἐννοιολογικές συνάψεις καὶ τὸν πραγματικό κόσμο δέν εἶναι στὴν οὐσία τῆς μιᾶς σχέσης ἀνάμεσα σέ εἶδη καὶ ἀνάτυπα. Ἡ περιγραφόμενη ἀπ' τὴ θεωρία ἀνταλλακτική σχέση κυριαρχεῖ πάνω στὴν κοινωνική πραγματικότητα ἐξαιτίας τῆς δικῆς τῆς δυναμικῆς, ὅπως περίπου ὁ μεταβολισμὸς ἐλέγχει σέ μεγάλο βαθμὸ τὴ λειτουργία ἐνός φυσικοῦ ἢ ζωικοῦ ὄργανισμοῦ. Καὶ στὴν κριτική θεωρία, βέβαια, πρέπει νά ἐνταχθοῦν ἐπιπλέον εἰδικὰ στοιχεῖα, προκειμένου, ξεκινώντας ἀπ' αὐτὴ τὴ βασική δομή, νά φθάσουμε στὴ διαφοροποιημένη πραγματικότητα. Ἀλλά ἡ ἐνταξη τέτοιων καθορισμῶν – ὅπως εἶναι π.χ. ἡ ὑπαρξη ἀποθεμάτων χρυσοῦ, ἡ ἐπέκταση τοῦ νέου τρόπου παραγωγῆς σέ προκαπιταλιστικά ἀκόμη ὀργανωμένους τομεῖς τῆς κοινωνίας, τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο κλπ. – δέν γίνεται μέ τὴ μέθοδο τῆς ἀπλῆς λογικῆς παραγωγῆς, ὅπως στὴν ἐξειδικευμένη θεωρία. Γιὰ κάθε δῆμα ἀπαιτεῖται πολὺ περισσότερο ὅλη ἐκείνη ἡ γνώση γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση, πού βρῖσκεται συσσωρευμένη στίς ἐπιστῆμες καὶ στὴν ἱστορική ἐμπειρία. Αὐτό εἶναι προφανές, ὅταν ἀναφερόμαστε στὴ θεωρία τῆς βιομηχανικῆς τεχνικῆς. Ἀλλά στά πλαίσια τῆς διανοητικῆς ἐξέλιξης, πού μόλις ἀναλύσαμε, ἡ λεπτομερῆς γνώση γιὰ τοὺς τρόπους τῶν ἀνθρώπινων ἀντιδράσεων ἐφαρμόζεται καὶ πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις. Ἡ διαπίστωση π.χ. ὅτι τὰ κατώτερα στρώματα τῆς κοινωνίας ἔχουν, ὑπὸ ὀρισμένες συνθήκες, τὰ περισσότερα παιδιά, παίξει σπουδαῖο ρόλο, προκειμένου νά ἐρμηνευτεῖ τὸ πῶς ἡ ἀστική κοινωνία τῆς ἀνταλλαγῆς ὀδηγεῖ ἀναγκαστικά στὸν καπιταλισμὸ μέ τίς ἐφεδρικές στρατιές ἐργατῶν στὴ βιομηχανία καὶ τίς οἰκονομικές κρίσεις του. Ἡ ψυχολογική αἰτιολόγηση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ἀφήνεται στὴ δικαιοδοσία τῆς παραδοσιακῆς θεωρίας. Ἡ κριτική θεωρία τῆς κοινωνίας ξεκινᾷ, λοιπόν, ἔχοντας μιά συγκεκριμένη ἰδέα γιὰ τὴν ἀπλή ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων· ἡ ἰδέα αὕτη καθορίζεται ἀπὸ κάποιες σχετικὰ γενικές ἐννοιες. Ἡ κριτική θεωρία στηρίζεται στὴ συνολική διαθέσιμη Γνώση σάν προϋπόθεσή της κι ἐξετάζει ἓνα ὑλικὸ τὸ ὁποῖο ἰδιοποιεῖται ἀπὸ κάποιες ἄλλες ἢ τίς δικές της ἐρευνες. Λαμβάνοντας, κατόπιν, ὑπ' ὄψη τίς δεδομένες ιδιότητες ἀνθρώπων καὶ πραγμάτων, οἱ ὁποῖες φυσικά ἀλλάζουν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἀνταλλακτικῆς κοινωνίας, ἡ κριτική θεωρία δείχνει πῶς αὕτη ἡ κοινωνία ἀπ' τὴν ἐξειδικευμένη ἐπιστήμη τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, ὀδηγεῖ ἀναγκαστικά στὴν ὄξυνση τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων καὶ στοὺς πολέμους ἢ τίς ἐπαναστάσεις τῆς σημερινῆς ἱστορικῆς περιόδου.

Τόσο ή παραπάνω αναγκαιότητα όσο κι ό αφηρημένος χαρακτήρας τών θεωρητικών έννοιών, κατανοοῦνται εδῶ μέ παρόμοιο και ταυτόχρονα διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι στην παραδοσιακή θεωρία. Καί στά δύο είδη θεωρίας ή αὐστηρότητα τής λογικής παραγωγής εξαρτάται απ' τό κατά πόσον ό ισχυρισμός για τήν ορθότητα τών γενικών καθορισμών περικλείει μέ ικανοποιητικό τρόπο τόν ισχυρισμό για τήν εμφάνιση ορισμένων πραγματικών σχέσεων. (Στήν περίπτωση ενός ήλεκτρικού φαινομένου π.χ.: επειδή ή έννοια του ήλεκτρισμού έχει αυτά κι εκείνα τά χαρακτηριστικά θά πρέπει νά συμβεί αυτό κι εκείνο). Στο βαθμό πού ή κριτική θεωρία τής κοινωνίας παράγει λογικά τίς παρούσες συνθήκες απ' τήν έννοια τής άπλής ανταλλαγής, περιέχει πράγματι και αυτό τό είδος αναγκαιότητας· μόνο πού τής είναι σχετικά αδιάφορη ή γενίκευση μιās τέτοιας υποθετικής μορφής. Η εμφάνιση, δηλαδή, δέν δίνεται στό ό,τι εκεί όπου κυριαρχεί μιá κοινωνία βασισμένη στην άπλή ανταλλαγή πρέπει κατ' ανάγκη νά αναπτυχθεί κι ό καπιταλισμός - έστω κι αν αυτό άληθεύει· αλλά δίνεται στό ό,τι αυτή ή πραγματική καπιταλιστική κοινωνία, ή όποία, ξεκινώντας απ' τήν Ευρώπη, εξαπλώθηκε σ' όλο τόν κόσμο και για τήν όποία υποστηρίζεται ή ισχύς τής θεωρίας, μπορεί εν γένει νά παραχθεί λογικά απ' τή βασική σχέση ανταλλαγής. Ένω, λοιπόν, κι αυτές άκόμη οί κατηγορικές κρίσεις τών ειδικών επιστημών έχουν κατά βάση έναν υποθετικό χαρακτήρα· κι ένω οί ύπαρξιακές κρίσεις γίνονται, στην καλύτερη περίπτωση, άνεκτές μόνο σέ ιδιαίτερα κεφάλαια, στά περιγραφικά ή πρακτικά μέρη αυτών τών επιστημών²⁰, ή κριτική κοινωνική θεωρία στό σύνολό της είναι, αντίθετα, τό ανάπτυγμα μιās και μοναδικής ύπαρξιακής κρίσης (Existentialurteil: κρίση (επί) του ύπάρχοντος). Λέει, σέ γενικές γραμμές, ό,τι ή βασική μορφή τής ιστορικά δεδομένης εμπορευματικής οικονομίας, πάνω στην όποία στηρίζεται ή νεότερη Ιστορία, περικλείει τίς έσωτερικές κι έξωτερικές αντιθέσεις τής εποχής και τίς αναπαράγει συνεχώς σέ όξυμένη μορφή: έτσι μετά από μιá περίοδο άνόδου, ανάπτυξης τών ανθρώπινων δυνάμεων και χειραφέτησης του άτομου, μετά από μιá τεράστια επέκταση τής ανθρώπινης κυριαρχίας πάνω στή φύση, ή βασική αυτή μορφή αναστέλλει τελικά τήν παρατέρα εξέλιξη και οδηγεί τήν κοινωνία προς μιá νέα βαρβαρότητα. Στά πλαίσια αυτής τής θεωρίας τά επιμέρους διανοητικά βήματα έχουν - ως προς τίς προθέσεις τους τουλάχιστον - τήν ίδια αὐστηρότητα μέ τίς λογικές παραγωγές όποιασδήποτε ειδικευμένης επιστημονικής θεωρίας: τό καθένα απ' αυτά είναι μιá στιγμή στή διαδικασία διαμόρφωσης μιās συνοπτικής ύπαρξιακής κρίσης. Μεμονωμένες προτάσεις μπορούν νά μετατραποῦν σέ γενικές ή ειδικές υποθετικές κρίσεις

και νά χρησιμοποιηθοῦν μέ τήν παραδοσιακή έννοια τής θεωρίας - όπως π.χ. ή ιδέα ό,τι σέ συνθήκες αὐξανόμενης παραγωγικότητας τό κεφάλαιο κανονικά άπαξιώνεται. Σέ όρισμένα μέρη τής θεωρίας προκύπτουν, έτσι, προτάσεις, πού δύσκολα συσχετίζονται μέ τήν πραγματικότητα. Από τό γεγονός, δηλαδή, ό,τι ή αναπαράσταση ενός ένιαίου αντικειμένου είναι άληθής στό σύνολό της, μόνο κάτω από ειδικές συνθήκες είναι δυνατόν νά συμπεράνουμε σέ ποιό βαθμό κάποια μεμονωμένα κι άποσπασμένα μέρη αυτής τής αναπαράστασης ισχύουν για τ' αντίστοιχα μέρη του αντικειμένου. Τά προβλήματα, πού ανακύπτουν μόλις οί μερικές προτάσεις τής κριτικής θεωρίας πρέπει νά εφαρμοστοῦν πάνω σέ κάποιες μοναδικές ή επαναλαμβανόμενες διαδικασίες τής σημερινής κοινωνίας, άφορούν τήν καταλληλότητα τής κριτικής θεωρίας για διανοητικά έγχειρήματα μέ προοδευτικό σκοπό κι όχι τήν ίδια τήν άλήθεια της. Η άνικανότητα τών ειδικών επιστημών - και ιδιαίτερα τής σύγχρονης εθνικής οικονομίας - ν' άντλήσουν όφέλη απ' τήν κριτική θεωρία, όταν έπεξεργάζονται και θέτουν άποσπασματικά τά προβλήματα, δέν οφείλεται μόνο στις ίδιες ή στην κριτική θεωρία· αλλά στον εξειδικευμένο ρόλο, πού έχουν στή σημερινή πραγματικότητα.

Όπως ήδη εκθέσαμε, ή κριτική θεωρία, πού αντιτίθεται στό ισχύον, συνάγει κι αυτή τίς προτάσεις της πάνω στις πραγματικές σχέσεις από γενικές βασικές έννοιες, παρουσιάζοντας, έτσι, αυτές τίς σχέσεις σαν αναγκαιές. Μπορεί, λοιπόν, τά δύο είδη θεωρητικών δομών νά είναι όμοια σέ ό,τι άφορā τή λογική έννοια τής αναγκαιότητας· διαφέρουν όμως σαφώς από τή στιγμή πού δέν πρόκειται απλώς για τή λογική, αλλά για τήν εμπράγματο αναγκαιότητα, για τήν πραγματική, δηλαδή, ροή τών γεγονότων. Η δήλωση, π.χ. του βιολόγου, ό,τι ένα φυτό μαραίνεται αναγκαστικά βάσει έγγενών διαδικασιών ή ό,τι όρισμένες λειτουργίες του ανθρώπινου οργανισμού οδηγούν αναγκαία στην καταστροφή του, δέν ξετάζει αν κάποιες έξωτερικές επιδράσεις μπορούν νά επηρεάσουν ή ν' αλλοιώσουν ολοκληρωτικά τό χαρακτήρα τέτοιων διαδικασιών. Άκόμα κι αν μιá ασθένεια χαρακτηρίζεται θεραπεύσιμη, ή πραγματική λήψη τών κατάλληλων θεραπευτικών μέσων θεωρείται σαν μιá συνθήκη έξωτερική ως προς τήν ίδια τή θεραπεία, σαν μιá τεχνική υπόθεση και συνεπώς σαν μιá σειρά γεγονότων πού δέν άφορā τήν καθατήν ουσία τής θεωρίας. Η αναγκαιότητα, απ' τήν όποία κυριαρχείται ή κοινωνία, θά μπορούσε μ' αυτή τήν έννοια νά θεωρηθεί σαν μιá βιολογική αναγκαιότητα· κι ό ιδιαίτερος χαρακτήρας τής κριτικής θεωρίας θά μπορούσε ν' άμφισβητηθεί μέ τήν αιτιολογία ό,τι τόσο στή βιολογία, όσο και σ' άλλες φυσικές επιστήμες ό τρόπος τής θεωρητικής

κατασκευής τῶν ἐπιμέρους διαδικασιῶν εἶναι παρόμοιος μ' ἐκεῖνον τῆς κριτικῆς κοινωνικῆς θεωρίας, πού ἐκθέσαμε παραπάνω. Ἡ ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας θά ἴσχυε, ἔτσι, σάν μιὰ καθορισμένη σειρά γεγονότων, γιά τήν ἀναπαράσταση τῶν ὁποίων χρησιμοποιοῦνται τά συμπεράσματα ἀπό διάφορα πεδία ἔρευνας – ὅπως ἀκριβῶς ἓνας γιατρός κατά τήν παρακολούθηση τῆς πορείας μιᾶς ἀσθένειας, ἢ ἓνας γεωλόγος ἀναφερόμενος στήν προϊστορία τῆς γῆς ἐφαρμόζουν διάφορες γνώσεις ἀπό ἄλλους ἐπιστημονικούς κλάδους. Ἡ κοινωνία, μ' ἄλλα λόγια, θά ἐμφανιζόταν σάν μιὰ μεμονωμένη περίπτωση, πού κρίνεται στή βάση εἰδικῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν.

135 Ὅσες ἀναλογίες ὥστόσο κι ἂν ἰσχύουν ἀνάμεσα σ' ὅλες αὐτές τίς διανοητικές προσπάθειες, ὑπάρχει ἐντούτοις μιὰ διαφορὰ ἀποφασιστικῆς σημασίας, ὡς πρὸς τή σχέση μεταξύ ὑποκειμένου κι ἀντικειμένου καί συνεπῶς ὡς πρὸς τήν ἀναγκαιότητα τοῦ ὑπὸ κρίση γεγονότος. Τό ἀντικείμενο, πού πραγματεύεται ὁ εἰδικός ἐπιστήμονας, δέν ἐπηρεάζεται καθόλου ἀπ' τή δική του ἰδιαίτερη θεωρία. Ὑποκείμενο κι ἀντικείμενο εἶναι αὐστηρά διαχωρισμένα μεταξύ τους, ἀκόμα κι ἂν ἀποδεικνυόταν ὅτι σέ κάποια μετέπειτα χρονική στιγμή τό ἀντικειμενικό συμβάν ἐπηρεάστηκε πράγματι ἀπ' τήν ἀνθρώπινη ἐπέμβαση: στήν ἐπιστήμη ἢ ἐπέμβαση αὐτή θεωρεῖται ἐπίσης σάν ἓνα γεγονός. Τό ἀντικειμενικό συμβάν εἶναι ὑπερβατικό σέ σχέση μέ τή θεωρία: κι ἡ ἀνεξαρτησία του ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἀναγκαιότητάς του: ὁ παρατηρητής σάν τέτοιος δέν μπορεῖ ν' ἀλλάξει τίποτε στό γεγονός. Ἀλλά ἡ συνειδητά κριτική συμπεριφορά ἀνήκει στήν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας. Ἡ κατασκευή τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης σάν τοῦ ἀναγκαίου προϊόντος ἑνός οἰκονομικοῦ μηχανισμοῦ ἐμπεριέχει ταυτόχρονα τόσο τή διαμαρτυρία ἐναντίον αὐτῆς τῆς τάξης-πραγμάτων – διαμαρτυρία πού πηγάζει κι ἡ ἴδια ἀπ' αὐτόν τό μηχανισμό – ὅσο καί τήν ἰδέα ἑνός αὐτοκαθορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπινου γένους, τήν ἰδέα, δηλαδή, μιᾶς κατάστασης, ὅπου οἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου δέν θά ἀπορρέουν ἀπό κάποιο μηχανισμό ἀλλά ἀπ' τίς δικές του ἀποφάσεις. Ἡ κρίση γιά τήν ἀναγκαιότητα τῆς μέχρι τώρα πορείας τῶν γεγονότων ἐξυπονοεῖ ἐδῶ καί τόν ἀγῶνα γιά τή μετατροπή τῆς ἀπό μιὰ τυφλή σέ μιὰ γεμάτη νόημα ἀναγκαιότητα. Τό νά σκέπτεται κανεῖς τό ἀντικείμενο τῆς θεωρίας διαχωρισμένο ἀπ' αὐτήν ἀποτελεῖ μιὰ παραποίηση, πού ὀδηγεῖ εἴτε στόν ἐφησυχασμό εἴτε στόν κονφορμισμό. Κάθε μέρος τῆς θεωρίας προϋποθέτει τήν κριτική καί τόν ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ ἰσχύοντος σέ μιὰ κατεύθυνση, πού καθορίζεται ἀπ' τήν ἴδια τή θεωρία.

Ἄσχι χωρίς λόγο – ἔστω κι ἂν δέν εἶχαν πάντοτε ἀπόλυτο δίκιο – οἱ θεωρητικοί τῆς γνώσης, πού ξεκινοῦν ἀπ' τή φυσική, κατέ-

κριναν τή σύγχυση τῶν αἰτίων μέ τή δράση τῶν δυνάμεων καί ἀντικατέστησαν τήν ἔννοια τοῦ αἰτίου μ' ἐκείνη τῆς συνθήκης ἢ τῆς λειτουργίας. Γιά τό εἶδος τῆς σκέψης, πού ἀπλῶς καταγράφει, δέν ὑπάρχουν παρά σειρές φαινομένων, ποτέ δυνάμεις κι ἀντίθετες δυνάμεις: κάτι τέτοιο δέν ἔχει βέβαια νά κάνει μέ τή φύση, ἀλλά μέ τήν οὐσία αὐτῆς τῆς σκέψης. Μέ τήν ἐφαρμογή αὐτῆς τῆς μεθόδου πάνω στήν κοινωνία προκύπτουν ἡ στατιστική κι ἡ περιγραφική κοινωνιολογία, πού μπορεῖ νά εἶναι σημαντικές γιά ὁποιοδήποτε σκοπό, ἀκόμη καί γιά τήν κριτική θεωρία. Γιά τήν παραδοσιακή ἐπιστήμη ἀναγκαῖα εἶναι εἴτε τά πάντα εἴτε ἀπολύτως τίποτε: ἀνάλογα μέ τό ἂν ἀναγκαιότητα σημαίνει τήν ἀνεξαρτησία τῶν γεγονότων ἀπ' τόν παρατηρητή ἢ τή δυνατότητα ἀπόλυτα βέβαιων προγνώσεων. Στό βαθμό, ὅμως, πού τό ὑποκείμενο – ἀκόμη καί ὡς σκεπτόμενο – δέν ἀπομονώνεται ὀλοκληρωτικά ἀπ' τοὺς κοινωνικούς ἀγῶνες, στοὺς ὁποίους συμμετέχει καί δέν θεωρεῖ τή γνώση καί τήν πράξη ἀπλῶς σάν διακεκριμένες ἔννοιες, ἢ ἀναγκαιότητα ἔχει μιάν ἄλλη ἔννοια. Ὅσον καιρό ἡ ἀναγκαιότητα δέν κυριαρχεῖται ἀπ' τόν ἄνθρωπο καί τοῦ ἀντιπαρατίθεται, ἰσχύει ἀπ' ἑνός σάν τό βασίλειο τῆς φύσης πού δέν πρόκειται ποτέ νά ἐξαφανιστεῖ τελείως, παρά τίς ὁποιοδήποτε μελλοντικές ἐπιτεύξεις, κι ἀπ' ἑτέρου σάν ἡ ἀδυναμία τῆς μέχρι τώρα κοινωνίας νά ὀργανώσει συνειδητά καί σκόπιμα τήν πάλη τῆς μ' αὐτή τή φύση. Ἐδῶ ἐννοοῦνται καί οἱ δυνάμεις καί οἱ ἀντίθετες δυνάμεις. Τά δύο στοιχεῖα αὐτῆς τῆς ἔννοιας τῆς ἀναγκαιότητας – δύναμη τῆς φύσης κι ἡ ἀδυναμία τῶν ἀνθρώπων – συναρτῶνται μεταξύ τους: στηρίζονται πάνω στίς βιωμένες ἀπ' τοὺς ἴδιους τοὺς ἀνθρώπους προσπάθειες ν' ἀπελευθερωθοῦν ἀπ' τόν καταναγκασμό τῆς φύσης κι ἀπό ἐκείνες τίς μορφές τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί τῆς νομικῆς, πολιτικῆς καί πολιτισμικῆς τάξης-πραγμάτων, πού ἔχουν μετατραπεί σέ ἐμπόδια. Οἱ προσπάθειες αὐτές ἀνήκουν στήν πραγματική τάση πρὸς μιὰ κατάσταση-πραγμάτων, ὅπου αὐτό πού θά θέλουν οἱ ἄνθρωποι θά εἶναι καί ἀναγκαῖο κι ὅπου ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ ἀντικειμένου θά γίνει ἡ ἀναγκαιότητα ἑνός λογικά ἐλεγχόμενου γεγονότος. Ἡ δυνατότητα ἐφαρμογῆς, ἀκόμα κι ἡ κατανόηση αὐτῶν, ὅπως καί ἄλλων ἐννοιῶν τοῦ κριτικοῦ εἶδους σκέψης, συνδέονται μέ τή δραστηριότητα, τίς προσπάθειες καί τή θέληση τοῦ ἴδιου τοῦ γνωστικοῦ ὑποκειμένου. Ἡ προσπάθεια νά παραμερίσουμε τήν ἑλλειπτική κατανόηση τέτοιων ἰδεῶν καί τοῦ τρόπου, μέ τόν ὁποῖο ἀλληλοσυνδέονται, αὐξάνοντας ἀπλῶς τή λογική τους σαφήνεια, δίνοντας φαινομενικά ἀκριβέστερους ὁρισμούς ἢ ἀκόμη καί δημιουργώντας μιὰ «ἐνιαία γλώσσα», εἶναι καταδικασμένη σέ ἀποτυχία. Γιατί δέν πρόκειται ἐδῶ γιά κάποια παρανόηση, ἀλλά γιά τήν

πραγματική αντίθεση ανάμεσα σε διαφορετικούς τρόπους συμπεριφοράς. Η έννοια της αναγκαιότητας στην κριτική θεωρία είναι ή ίδια μιά έννοια κριτική προϋποθέτει την έννοια της ελευθερίας, έστω κι αν αυτή δεν υπάρχει ακόμη. Η παράσταση της ελευθερίας σαν μιάς ελευθερίας, πού είναι ήδη πάντα παρούσα, ακόμη κι αν οι άνθρωποι είναι σκλαβωμένοι, μιάς καθαρά έσωτερικής, δηλαδή, ελευθερίας, ανήκει στον ιδεαλιστικό τρόπο σκέψης. Η τάση αυτής της όχι απόλυτα αναληθούς αλλά όπωσδήποτε στρεβλωμένης ιδέας, εκφράστηκε με τή μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια από τον νεαρό Φίχτε: «Είμαι, τώρα, απόλυτα πεπεισμένος ότι ή ανθρώπινη βούληση είναι ελεύθερη κι ότι σκοπός της ύπαρξής μας δεν είναι ή μακαριότητα της ετυχίας αλλά τό νά είμαστε άξιοι για τήν ετυχία»²¹. Έδω καταδειχεται ή πραγματική ταυτότητα των ριζικών μεταφυσικών αντιθέσεων και Σχολών. Ο ισχυρισμός για τήν απόλυτη αναγκαιότητα των γεγονότων κι ό ισχυρισμός για τήν πραγματική ελευθερία, πού υπάρχει στό παρόν, είναι σε τελευταία ανάλυση ταυτόσημοι: σημαίνουν τήν παραίτηση άπ' τήν πρακτική.

Η άνικανότητα νά διανοηθούμε τήν ένότητα θεωρίας και πρακτικής κι ό περιορισμός της έννοιας της αναγκαιότητας σε μιά μοιραία άκολουθία γεγονότων βασίζονται γνωσιοθεωρητικά στην ύποστασιοποίηση του καρτεσιανού δυϊσμού μεταξύ σκέψης και Είναι. Ο δυϊσμός αυτός βρίσκεται σε αντιστοιχία τόσο με τή φύση όσο και με τήν άστική κοινωνία, στό βαθμό πού ή τελευταία προσομοιάζει σ' έναν φυσικό μηχανισμό. Η θεωρία, πού γίνεται πραγματική δύναμη – αυτοσυνείδηση των υποκειμένων μιάς μεγάλης ιστορικής επανάστασης – υπερβαίνει τά όρια της κοσμοαντίληψης, για τήν όποία είναι τυπικός αυτός ό δυϊσμός. Εφόσον ό στοχαστής δεν τόν έχει άπλως στό κεφάλι του, αλλά τόν έννοει στά σοβαρά, δεν είναι σε θέση νά δράσει αυτοδύναμα. Παραμένοντας σύμφωνος με τόν δικό του τρόπο σκέψης είτε περιορίζεται νά εκτελεί αυτό πού του καθορίζει ένα κλειστό αίτιακό σύστημα της πραγματικότητας, είτε καταγράφεται στατιστικά σαν μιά άσήμαντη άτομική περίπτωση. Σάν λογική όντότητα είναι αδύναμος και άπομονωμένος. Η άναγνώριση αυτής της πραγματικότητας άποτελεί, βέβαια, ένα βήμα για τό ξεπέρασμά της· αλλά υπεισέρχεται στην άστική συνείδηση μόνο με μεταφυσική άνιστορική μορφή: σαν πίστη στό αναλλοίωτο των κοινωνικών δομών, κυριαρχεί στό παρόν. Στή σκέψη τους οί άνθρωποι θεωρούν τους έαυτούς τους σαν άπλους θεατές, παθητικούς συμμετόχους σ' ένα παντοδύναμο γίγνεσθαι, πού μπορεί ίσως νά προβλεφθεί όχι όμως και νά κυριαρχηθεί. Γνωρίζουν τήν αναγκαιότητα όχι με τήν έννοια όρισμένων γεγονότων, πού επιβάλλουν οί ίδιοι, αλλά

τέτοιων πού μπορούν άπλως νά προβλεφθούν με κάποια πιθανότητα. Κι όταν ακόμη επιτρέπεται ή άλληλοσυσχέτιση θέλησης και σκέψης, θεώρησης και πράξης, όπως σε μερικούς τομείς της νεότερης κοινωνιολογίας, αυτή ισχύει μόνο από τήν άποψη μιάς πολυπλοκότητας του άντικειμένου, πού πρέπει νά ληφθεί υπόψη. Κάθε παρουσιαζόμενη θεωρία πρέπει ν' αντιστοιχηθεί όπωσδήποτε στις πρακτικές τοποθετήσεις και τά κοινωνικά στρώματα, πού συναρτώνται μαζί της. Άλλά τό ίδιο τό υποκείμενο της θεωρίας εξαιρείται: δεν έχει κανένα άλλο συμφέρον – εκτός άπ' τήν έπιστήμη του.

Η διάχυτη στή σημερινή δημόσια ζωή έχθρότητα άπέναντι σε καθετί τό θεωρητικό, στρέφεται στην πραγματικότητα έναντίον της μετασηματιστικής εκείνης δραστηριότητας, πού συνδέεται με τήν κριτική σκέψη. Όπου ή διαπίστωση κι ή ταξινόμηση δεν περιορίζονται πλέον στις ουδέτερες θεωρητικές κατηγορίες, πού είναι άπαραίτητες για τή ζωτική πρακτική στή δεδομένη μορφή της, εκεί δημιουργείται αυτόματα και μιά αντίδραση. Για τή μεγάλη πλειοψηφία των κυριαρχουμένων υπάρχει ό άσυνείδητος φόβος ότι ή θεωρητική σκέψη θά μπορούσε ένδεχομένως ν' αποκαλύψει ως λαθεμένη και περιττή τήν κοπιαστική προσπάθεια προσαρμογής τους στην πραγματικότητα· στους ώφελιμιστές δημιουργείται μιά γενική καχυποψία έναντίον οίασδήποτε διανοητικής αυτοδυναμίας. Η τάση νά θεωρείται ή θεωρία σαν τό αντίθετο του θετικισμού είναι τόσο ισχυρή, ώστε πολλές φορές προσβάλλει κι αυτήν ακόμη τήν άθώα παραδοσιακή θεωρία. Επειδή μ' άλλα λόγια ή πιό προοδευτική μορφή σκέψης είναι σήμερα ή κριτική θεωρία της κοινωνίας και κάθε συνεπής διανοητική προσπάθεια, πού ένδιαφέρεται πραγματικά για τόν άνθρωπο, καταλήγει λογικά νά συνδεθεί μαζί της, δυσφημείται γενικά όλόκληρη ή θεωρία. Όποιαδήποτε, εξάλλου, έπιστημονική δήλωση, πού δεν εκθέτει τά γεγονότα με βάση τις πιό συνηθισμένες θεωρητικές κατηγορίες ή δεν τ' αναπαριστά – όπου αυτό είναι δυνατό – με τήν πιό ουδέτερη, δηλαδή τή μαθηματική μορφή, κατηγορείται άμέσως ότι είναι υπερβολικά θεωρητική. Αυτή ή θετικιστική στάση δεν είναι άπαραίτητα άπλως έχθρική προς τήν πρόοδο. Όσο κι αν κατά τις όξυμένες ταξικές αντιθέσεις των τελευταίων αιώνων ή κυριαρχία έπρεπε σε μεγάλο βαθμό νά στηριχθεί στους πραγματικούς μηχανισμούς-δύναμης, έντούτοις ή ιδεολογία άπέτέλεσε έναν όχι άμελητέο συνεκτικό παράγοντα του εύθραυστου κοινωνικού οίκοδομήματος. Μέσα στό σύνθημα νά μείνουμε στην πραγματικότητα και ν' αποφύγουμε κάθε είδους αυταπάτη, διατηρείται ακόμα και σήμερα ένα στοιχείο αντίδρασης έναντίον του δεσμού μεταξύ καταπίεσης και μεταφυσικής. Θά 'ταν, ώστόσο,

14

Χριστός

Kittfalter
no 103an die Tabaker
zu halten

λάθος νά παραγνωρίσουμε τήν ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στον εμπειριστικό διαφωτισμό του 18ου αιώνα και σ' αυτόν του παρόντος. Τότε, ή καινούργια κοινωνία είχε ήδη αναπτυχθεί μέσα στα πλαίσια της παλιάς. Τό πρόβλημα ήταν λοιπόν ν' απελευθερωθεί ή ήδη υπάρχουσα αστική οικονομία απ' τούς φεουδαρχικούς περιορισμούς κι απλώς νά τής «έπιτραπεί νά βαδίσει μόνη της». Η αντίστοιχη ειδικευμένη επιστημονική σκέψη, εξάλλου, δέν χρειαζόταν ουσιαστικά παρά ν' αποτινάξει τίς παλιές δογματικές προκαταλήψεις και νά βαδίσει τόν ήδη γνωστό της δρόμο. Γιά τή μετάβαση, αντίθετα, απ' τήν παρούσα σέ μιά μελλοντική κοινωνική μορφή, ή ανθρωπότητα όφείλει γιά πρώτη φορά νά διαμορφωθεί ή ίδια σέ συνειδητό ύποκείμενο και νά καθορίσει ενεργητικά τίς δικές της ιδιαίτερες μορφές ζωής. Ακόμη κι αν υπάρχουν ήδη τά στοιχεία του μελλοντικού πολιτισμού, έντούτοις είναι απαραίτητη μιά συνειδητή αναδιαμόρφωση τών οικονομικών σχέσεων. Η αδιάκριτη, συνεπώς, έχθρότητα απέναντι στή θεωρία αποτελεί σήμερα ένα εμπόδιο. Αν δέν συνεχιστεί ή θεωρητική προσπάθεια, πού απ' ενός φωτίζει κριτικά τή σημερινή κοινωνία από τήν άποψη του συμφέροντος γιά μιά λογικά οργανωμένη μελλοντική κοινωνία κι απ' έτέρου τήν κατασκευάζει έννοιολογικά μέ βάση τήν έπεξεργασμένη κι εμπλουτισμένη απ' τίς ειδικευμένες επιστήμες παραδοσιακή θεωρία, τότε θά χάσει κάθε υλικό έρεισμα και ή έλπίδα νά βελτιωθεί ριζικά ή ανθρωπινή ύπαρξη. Η απαίτηση γιά θετικότητα και ύποταγή, πού απειλεί ν' απονεκρώσει κάθε αίσθηση-θεωρίας ακόμη και μέσα στίς πιό προοδευτικές κοινωνικές ομάδες, δέν άφορά μόνο τή θεωρία, αλλά κατ' ανάγκη και τήν πρακτική τής απελευθέρωσης.

15 Τά συστατικά μέρη τής θεωρίας, πού έπιχειρεί νά παράγει λογικά τίς πολύπλοκες σχέσεις του φιλελεύθερου, καθώς τελικά και του μονοπωλιακού καπιταλισμού από τό σχήμα τής άπλής εμπορευματικής οικονομίας, δέν συμπεριφέρονται τόσο άδιάφορα σέ σχέση μέ τό χρόνο, όσο τά βήματα ενός παραγωγικού συστήματος ταξινόμησης. Όπως, στα πλαίσια μιάς ιεράρχησης τών οργανισμών, ή σημαντική και γιά τόν άνθρωπο πεπτική λειτουργία συναντάται σέ καθαρή τρόπον τινά κατάσταση στα «Schlauchtiere» σαν είδος, έτσι υπάρχουν και ιστορικές μορφές τής κοινωνίας πού τουλάχιστον προσεγγίζουν τήν άπλή εμπορευματική οικονομία. Η διανοητική κι ή ιστορική εξέλιξη αν δέν είναι παράλληλες, βρίσκονται πάντως, όπως έκτέθηκε παραπάνω, σέ μιά διαπιστώσιμη σχέση. Η ουσιαστική, ωστόσο, αναφορικότητα (Bezogenheit) τής θεωρίας προς τό χρόνο δέν συνίσταται στήν αντιστοιχία μεμονωμένων τμημάτων ενός θεωρητικού συστήματος προς κάποιες ιστορικές περιόδους: σ' αυτό συμφωνούν ή «Φαινομενολο-

Christlichkeits
γία του πνεύματος» και ή «Λογική» του Χέγκελ καθώς και τό «Κεφάλαιο» του Μάρξ, σαν δείγματα τής ίδιας μεθόδου. Συνίσταται, αντίθετα, στή διαρκή αλλαγή τής θεωρητικής κρίσης πάνω στήν ύπαρξη τής κοινωνίας, αλλαγή πού καθορίζεται απ' τή συνειδητή συνάφεια αυτής τής κρίσης μέ τήν ιστορική πρακτική. Κάτι τέτοιο δέν έχει βέβαια καμιά σχέση μέ τή βασική αρχή, στήν όποία στηρίζεται ή σύγχρονη μεταφυσική κι ή φιλοσοφία τής θρησκείας, προκειμένου νά καταπολεμήσουν κάθε συνεπές θεωρητικό σύστημα: τή διαρκή, δηλαδή, ανάγκη του στοχασμού «ν' άμφισβητεί ριζικά» όποιοδήποτε καθορισμένο θεωρητικό περιεχόμενο και πάντοτε νά ξεκινά πάλι απ' τήν αρχή. Η κριτική θεωρία δέν έχει σήμερα ένα όρισμένο κι αύριο κάποιο άλλο θεωρητικό περιεχόμενο. Οί αλλαγές της δέν συνεπάγονται τή μετάβαση σέ μιά τελείως διαφορετική θεώρηση, όσο δέν αλλάζει ή εποχή. Η σταθερότητα τής θεωρίας έγκειται στό γεγονός ότι, παρά τίς αλλαγές τής κοινωνίας, ή θεμελιώδης οικονομική της δομή - ή ταξική, δηλαδή, σχέση στήν πιό άπλή μορφή της - άρα κι ή ιδέα του ξεπεράσματος της παραμένουν αναλλοίωτες. Τά καθοριζόμενα μ' αυτό τόν τρόπο αποφασιστικά συστατικά στοιχεία τής θεωρίας δέν μπορεί έπομένως ν' αλλάζουν πριν απ' τήν ιστορική μεταβολή. Απ' τήν άλλη μεριά όμως, ούτε ή ιστορία μένει μέχρι τότε άκίνητη. Η ιστορική ανάπτυξη τών αντιθέσεων στήν όποία εμπλέκεται και ή κριτική σκέψη, μεταθέτει τή σπουδαιότητα τών επιμέρους στοιχείων αυτής τής σκέψης, ώθει σέ διαφοροποιήσεις και ανακαθορίζει τή σημασία, πού έχουν έκάστοτε οί ειδικές επιστημονικές γνώσεις γιά τήν κριτική θεωρία και πρακτική.

Αναλύοντας τήν έννοια τής κοινωνικής εκείνης τάξης, πού έλέγχει τά μέσα παραγωγής, θά διευκρινιστεί καλύτερα και τό νόημα τών παραπάνω. Στήν περίοδο, λοιπόν, του φιλελευθερισμού, ή οικονομική κυριαρχία συνδεόταν πολύ στενά μέ τή νομική κυριότητα στα μέσα παραγωγής. Η μεγάλη τάξη τών ατομικών ιδιοκτητών ήταν ή κοινωνικά διευθύνουσα τάξη: αυτή ή σχέση χαρακτηρίζει όλόκληρο τόν πολιτισμό εκείνης τής περιόδου. Η βιομηχανική παραγωγή ήταν ακόμη κατανεμημένη σ' έναν μεγάλο αριθμό μικρών - σύμφωνα μέ τά σημερινά δεδομένα - κι αυτόδύναμων έπιχειρήσεων. Σ' αυτό τό επίπεδο ανάπτυξης τής τεχνικής αντιστοιχούσε μιά διεύθυνση του έργοστασίου από έναν ή περισσότερους ιδιοκτήτες ή τούς άμεσους πληρεξούσιους. Μέ τήν μεσολαβημένη απ' τήν ανάπτυξη τής τεχνικής επιτάχυνση τής συσσώρευσης του κεφαλαίου κατά τόν τελευταίο αιώνα, ένα μεγάλο μέρος τών νομικών ιδιοκτητών διαχωρίζεται απ' τή διεύθυνση τών τεράστιων έπιχειρήσεων, οί όποιες απορροφούν τά έργοστάσιά τους, ένω παράλληλα ή διευθυντική λειτουργία αυτόνο-

μείται σέ σχέση μέ τόν τίτλο τῆς νομικῆς κυριότητος. Ἐμφανίζονται οἱ μεγάλοι βιομήχανοι – ἡγέτες τῆς οἰκονομίας. Στήν ἀρχική φάση οἱ βιομήχανοι αὐτοί διαθέτουν ἀκόμη ὡς ἐπί τό πλεῖστον καί τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἰδιοκτησίας στά μονοπώλιά τους. Σήμερα, βέβαια, αὐτή ἡ συνθήκη-κυριότητος δέν εἶναι πιά οὐσιαστική: μεμονωμένοι παντοδύναμοι μάνατζερ ἐλέγχουν ὀλόκληρους τομεῖς τῆς βιομηχανίας, χωρίς νά ἔχουν στή δική τους νομική κυριότητα παρά ἐλάχιστο μόνο μέρος τῶν ἔργων πού διευθύνουν. Ἡ οἰκονομική αὐτή διαδικασία ἐπιφέρει μίαν ἀλλαγὴ στόν τρόπο λειτουργίας τόσο τοῦ νομικοῦ καί πολιτικοῦ μηχανισμοῦ ὅσο καί τῆς ἰδεολογίας. Κατά τή διάρκειά π.χ. ἐνός δικαστικοῦ ἀγῶνα, πού θά ξεκινούσαν οἱ ἰδιοκτῆτες σέ περίπτωση διαφωνίας τους μέ τούς μάνατζερ, ὁ ἄμεσος ἔλεγχος τῶν μέσων παραγωγῆς σέ μιά τεράστια ἐπιχείρηση ἐξασφαλίζει μιά τέτοια ὑπεροχή στούς διευθύνοντες, ὥστε νά εἶναι κατά κανόνα ἀδιανόητη μιά ἐνδεχόμενη ἐπιτυχία τῶν ἀντιπάλων τους. Ἡ ἐπιρροή τῆς διευθύνσεως, πού μπορεῖ βέβαια στήν ἀρχή νά περιορίζεται στίς κατώτερες νομικές καί διοικητικές ἀρμοδιότητες, ἐπεκτείνεται βαθμιαία καί στίς ἀνώτερες φθάνοντας τελικά μέχρι τό Κράτος καί τούς δυναμικούς μηχανισμούς του. Μέ τό χωρισμό τους ἀπ' τήν ὑλική παραγωγή καί τή μείωση τῆς ἐπιρροῆς τους, οἱ ἀπλοί κάτοχοι τῶν τίτλων κυριότητος βλέπουν νά στενεύει ὁ ὀρίζοντάς τους. Οἱ συνθηκῆς ζωῆς τους καί ἡ κοινωνική τους θέση τούς καθιστοῦν ὄλο καί λιγότερο ἱκανούς νά διαδραματίσουν κάποιον ἀποφασιστικό κοινωνικό ρόλο· ἀκόμη καί τό οἰκονομικό μερίδιο, πού παίρνουν ἀπ' τήν ἰδιοκτησία τους, χωρίς ὅμως νά ἔχουν καμιά δυνατότητα νά τό ἀυξήσουν, τούς φαίνεται τελικά σάν κάτι κοινωνικά ἀνώφελο καί ἠθικά ἀμφισβητούμενο. Μ' αὐτές – ὅπως καί μέ ἄλλες – ἀλλαγές συναρτῶνται στενά οἱ ὑπό διαμόρφωση ἰδεολογίες γιά τή μεγάλη προσωπικότητα καί τή διάκριση ἀνάμεσα σέ παραγωγικούς καί παρασιτικούς κεφαλαιοκράτες. Ἡ ἰδέα γιά ἓνα Δίκαιο αὐτόνομο ἀπέναντι στό κοινωνικό σύνολο καί μέ σταθερό περιεχόμενο χάνει τό εἰδικό βάρος της. Ἀπό τήν ἴδια ἐκείνη πλευρά, πού συντηρεῖ βίαια τό δικαίωμα ἰδιωτικοῦ ἐλέγχου τῶν μέσων παραγωγῆς, τόν κεντρικό, δηλαδή, πυρήνα τῆς κυρίαρχης κοινωνικῆς τάξης-πραγμάτων, ἐκπορεύονται ἐπίσης καί πολιτικές θέσεις τοῦ εἶδους: ἡ μή παραγωγική ἰδιοκτησία καί τά παρασιτικά εἰσοδήματα πρέπει νά ἐκλείψουν. Μέ τό στένεμα τοῦ κύκλου αὐτῶν πού διαθέτουν πραγματική δύναμη, ἀυξάνεται παράλληλα ἡ δυνατότητα συνειδητῶν ἰδεολογικῶν κατασκευῶν, καθιερώνεται μιά διπλή ἀλήθεια στά πλαίσια τῆς ὁποίας ἡ Γνώση παραμένει προνόμιο τῶν μυημένων ἐνώ γιά τό λαό ὑπάρχουν οἱ ἀπλουστευμένες ἐκδοχές της, κι ἐξαπλώνεται ἓνας κυνισμός στήν ἀντιμετώ-

πιση τῆς ἀλήθειας καί, γενικά, τῆς σκέψης. Τό τελικό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς διαδικασίας εἶναι μιά κοινωνία πού δέν κυριαρχεῖται πλέον ἀπό αὐτοδύναμους ἰδιοκτῆτες ἀλλά ἀπό βιομηχανικές καί πολιτικές ἡγετικές κλίκες.

Ἡ δομή τῆς κριτικῆς θεωρίας δέν μένει κι αὐτή ἀνέγγιχτη ἀπό τέτοιες ἀλλαγές. Δέν παρασύρεται, φυσικά, ἀπ' τή φαινομενικότητα ὅτι ἡ ἰδιοκτησία καί τό κέρδος ἔπαψαν πλέον νά παίζουν τόν ἀποφασιστικό ρόλο τους – μιά ψευδαἰσθηση πού ἐπιμελῶς καλλιεργεῖται στίς κοινωνικές ἐπιστῆμες. Ἀφ' ἐνός γιατί οὔτε προηγουμένως θεωροῦσε τίς νομικές σχέσεις σάν τήν οὐσία ἀλλά σάν ἓνα ἐπιφαινόμενο τῆς κοινωνικῆς κατάστασης-πραγμάτων· καί γνωρίζει ὅτι ὁ ἔλεγχος πάνω στούς ἀνθρώπους καί στά πράγματα παραμένει στά χέρια μιᾶς ἰδιαίτερης κοινωνικῆς ὁμάδας, πού ἀνταγωνίζεται ἄλλες οἰκονομικά ἰσχυρές – ὄχι, βέβαια, τόσο στήν ἐσωτερική ἀγορά, ἀλλά, μέ μεγαλύτερο ἀκόμα πείσμα, σέ διεθνή πλέον κλίμακα. Τό κέρδος ἐξακολουθεῖ, ἐξάλλου, νά προέρχεται ἀπ' τίς ἴδιες κοινωνικές πηγές· καί γιά τήν αὔξησή του ἀπαιτοῦνται σέ τελευταία ἀνάλυση οἱ ἴδιες ὅπως καί προηγουμένως μέθοδοι. Ἀφ' ἑτέρου γιατί ἡ κριτική θεωρία διαπιστώνει ὅτι ὁ παραμερισμός κάθε καθορισμένου ὡς πρός τό περιεχόμενο δικαίωματος – παραμερισμός, πού ὀφείλεται κατ' ἀρχήν στή συγκέντρωση τῆς οἰκονομικῆς δύναμης κι ὀλοκληρώνεται τελικά στίς σχέσεις τοῦ αὐταρχικοῦ κράτους – ἔχει καί μίαν ἄλλη συνέπεια: τήν ἐξάλειψη μιᾶς ἰδεολογίας καί ταυτόχρονα ἐνός πολιτισμικοῦ παράγοντα πού δέν εἶναι ἀπόλυτα ἀρνητικός, ἀλλά ἔχει καί μιά θετική πλευρά. Ἡ κριτική θεωρία, λαμβάνοντας ὑπόψη τῆς αὐτῆς τίς ἀλλαγές στήν ἐσωτερική δομή τῆς τάξης τῶν ἐπιχειρηματιῶν, ὀδηγεῖται στή διαφοροποίηση καί ἄλλων ἐννοιῶν της. Ὁ χαρακτήρας τῆς ἐξάρτησης τοῦ πολιτισμοῦ ἀπό τίς κοινωνικές σχέσεις πρέπει ἔτσι ν' ἀλλάξει μέχρι τίς τελευταῖες του λεπτομέρειες, ἐφόσον ἡ κοινωνία ἀποτελεῖ ὄντως μιά ὁλότητα. Καί στήν περίοδο τοῦ φιλελευθερισμοῦ, βέβαια, οἱ πολιτικές καί ἠθικές ἀντιλήψεις τῶν ἀτόμων μποροῦσαν νά παραχθοῦν λογικά ἀπό τήν οἰκονομική τους κατάσταση: ἡ ἐκτίμηση τοῦ ἀκέραιου χαρακτήρα, ἡ τήρηση τοῦ λόγου, ἡ αὐτοδυναμία τῆς κρίσης κλπ. προέρχονται ἀπό μιά κοινωνία σχετικά ἀνεξάρτητων οἰκονομικῶν ὑποκειμένων, πού συνδέονται μεταξύ τους μέ καθορισμένα συμβόλαια. Ἡ ἐξάρτηση ὅμως αὐτή ἦταν σέ μεγάλο βαθμό μεσολαβημένη ψυχολογικά, κι ἡ ἠθική ἀποκτοῦσε ἓνα εἶδος σταθερότητας λόγω ἀκριβῶς τῆς λειτουργίας της στό ὑποκείμενο. (Ἡ ἀλήθεια ὅτι ἡ ἠθική αὐτή διακαθοριζόταν ἐπίσης ἀπ' τήν οἰκονομία ἔγινε φανερό μόνον πρόσφατα: ὅταν, δηλαδή, ἐκτός ἀπ' τήν οἰκονομική θέση τῆς φιλελεύθερης ἀστικῆς τάξης ἄρχισε ν' ἀπειλεῖται καί τό

φιλελεύθερο φρόνημα.) Στίς συνθήκες, τώρα, τοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ, τό άτομο χάνει ὀριστικά κι αὐτήν ἀκόμη τή σχετική αὐτονομία του. Δέν ἔχει πιά δική του ἰδιαίτερη σκέψη. Τό περιεχόμενο τῆς μαζικῆς πίστης, στό ὁποῖο κανένας δέν πιστεύει πραγματικά, εἶναι ἄμεσο προϊόν τῆς κυρίαρχης οἰκονομικῆς καί κρατικῆς γραφειοκρατίας· κι οἱ ὄπαδοί του ἀκολουθοῦν κατά βάθος μόνο τά δικά τους ἐξατομικευμένα καί συνεπῶς ἀναληθῆ συμφέροντα: λειτουργοῦν σάν ἀπλά ἐξαρτήματα τοῦ οἰκονομικοῦ μηχανισμοῦ. Ἡ ἔννοια τῆς ἐξάρτησης τοῦ πολιτισμικοῦ ἀπ' τό οἰκονομικό στοιχείο ἔχει ὡς ἐκ τούτου ἀλλάξει. Μέ τήν καταστροφή τοῦ τυπικοῦ ἀτόμου πρέπει κι αὐτή νά κατανοεῖται ἀκόμη πιά χυδαία-ὑλιστικά ἀπ' ὅ,τι προηγουμένως. Οἱ διάφορες ἐρμηνεῖες τῶν κοινωνικῶν φαινομένων γίνονται πιά ἀπλές καί ταυτόχρονα πιά πολύπλοκες. Πιά ἀπλές, γιατί τό οἰκονομικό στοιχείο καθορίζει πιά ἄμεσα καί πιά συνειδητά τούς ἀνθρώπους, ἐνῶ παράλληλα κλονίζονται τόσο ἡ σχετική ἱκανότητα ἀντίστασης ὅσο κι ἡ οὐσιαστικότητα (Substantioliät) τῆς πολιτισμικῆς σφαίρας. Πιά πολύπλοκες, γιατί ἡ ἀποδεσμευμένη οἰκονομική δυναμική, στά πλαίσια τῆς ὁποίας τά περισσότερα άτομα ὑποβιβάζονται σέ ἀπλά μέσα, ὀδηγεῖ μέ ταχύτατο ρυθμό στήν ἐμφάνιση νέων μορφῶν καί μοιραίων καταστάσεων. Ἀκόμα καί προωθημένα τμήματα τῆς κοινωνίας καταλαμβάνονται, ἀπογοητευμένα πλέον, ἀπό τή γενική ἀμηχανία. Οἱ διαφοροποιήσεις ἀφοροῦν καί τήν ἔννοια τῆς ἀλήθειας, πού ὡς πρὸς τή διάρκειά της συναρτᾶται ἐπίσης μέ τούς συσχετισμούς τῆς πραγματικότητας. Στή Γαλλία τοῦ 18ου αἰῶνα ἡ ἀλήθεια εἶχε σάν φορέα τῆς μιά οἰκονομικά ἤδη ἀναπτυγμένη ἀστική τάξη. Στίς συνθήκες τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ καί τῆς ἀδυναμίας τῶν ἐργατῶν ἀπέναντι στους καταπιεστικούς μηχανισμούς τοῦ αὐταρχικοῦ κράτους, βρίσκει ἀντίθετα καταφύγιο σέ κάποιες μικρές καί ἄξιες θαυμασμοῦ ὁμάδες, οἱ ὁποῖες ὅμως, ἀποδεκατισμένες ἀπ' τήν τρομοκρατία, δέν ἔχουν στή διάθεσή τους τό χρόνο νά ὀξύνουν τή θεωρητική σκέψη. Ἀπ' αὐτή τήν κατάσταση ἐπωφελοῦνται οἱ διάφοροι τσαρλατάνοι· καί τό γενικό διανοητικό ἐπίπεδο τῶν μεγάλων μαζῶν χαμηλώνει ἀκόμη περισσότερο.

Μέ ὅσα εἰπώθηκαν ἔγινε προσπάθεια ν' ἀποσαφηνιστεῖ ὅτι ἡ διαρκῆς μεταβολή, πού προκύπτει ἄμεσα ἀπ' τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη κι ἐκφράζεται μέ τόν πιά ἐμφανή τρόπο στή διαμόρφωση τοῦ κυρίαρχου κοινωνικοῦ στρώματος, δέν ἀφορᾶ μόνο μερικούς μεμονωμένους πολιτισμικούς τομεῖς, ἀλλά καί τό νόημα πού ἔχει ἡ ἐξάρτηση τοῦ πολιτισμοῦ ἀπ' τήν οἰκονομία· ἀφορᾶ, συνεπῶς, τίς αποφασιστικές ἔννοιες ὁλόκληρης τῆς θεωρητικῆς σύλληψης. Αὐτή ἡ ἐπίδραση τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης πάνω στή δομή τῆς

θεωρίας ἀποτελεῖ ἓνα ἀπ' τά διδάγματα τῆς ἴδιας τῆς θεωρίας. Ἔτσι, τά νέα περιεχόμενα δέν προστίθενται μηχανικά στά ἤδη δεδομένα μέρη της. Ἡ θεωρία βρίσκεται σέ μιά διαρκῆ ἐξέλιξη, ἐπειδή ἀποτελεῖ μιά ἐνιαία ὁλότητα, πού ἀποκτᾶ τήν ἰδιότυπη σημασία τῆς ἀναφερόμενη ἀκριβῶς στήν παρούσα κατάσταση ἢ ἐξέλιξη αὐτή, φυσικά, δέν ἀναιρεῖ τίς βάσεις τῆς θεωρίας, ὅπως ἀντίστοιχα κι οἱ πρόσφατοι μετασχηματισμοί δέν ἀλλάζουν τήν οὐσία τοῦ ἀντικειμένου πάνω στό ὁποῖο αὐτή στοχάζεται – δηλαδή, τῆς σημερινῆς κοινωνίας. Ὡστόσο, ἀκόμη καί οἱ πιά ἀπομακρυσμένες φαινομενικά ἔννοιες συμπεριλαμβάνονται σ' αὐτή τήν ἐξελικτική διαδικασία. Οἱ λογικές δυσκολίες, τίς ὁποῖες συναντᾶ ἡ νόηση σέ κάθε σκέψη, πού ἀντανακλᾶ μιά ζωντανή ὁλότητα, ὀφείλονται κυρίως σ' αὐτή τήν ἰδιαιτερότητα. Ἄν ἀποσπάσουμε ἀπ' τό συνολικό θεωρητικό πλαίσιο ὀρισμένες μεμονωμένες ἔννοιες καί κρίσεις καί τίς συγκρίνουμε μέ τίς ἀπομονωμένες ἔννοιες καί κρίσεις μιάς προηγούμενης θεώρησης, θ' ἀνακλύσουν ἀντιφάσεις. Αὐτό ἰσχύει τόσο γιά τίς σχέσεις ἀνάμεσα στά ἱστορικά στάδια ἀνάπτυξης τῆς θεωρίας σάν συνόλου, ὅσο καί γιά τά λογικά βήματα μέσα στήν ἴδια τή θεωρία. Στήν ἔννοια τῆς ἐπιχειρήσεως, γιά παράδειγμα, παρά τήν παραμένουσα βασική ταυτότητα, ὑπάρχει ἐντούτοις διαφορά, ἀνάλογα μέ τό ἂν ἡ ἔννοια ἀποσπᾶται ἀπό τήν ἀναπαράσταση τῆς πρώτης μορφῆς ἀστικῆς οἰκονομίας ἢ ἀπ' τήν ἀνάλυση τοῦ ἀναπτυγμένου καπιταλισμοῦ· παρόμοια καί στήν ἔννοια τοῦ ἐπιχειρηματία, ἀνάλογα μέ τό ἂν αὐτή προέρχεται ἀπ' τήν κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τοῦ 19ου αἰῶνα, πού ἀναφέρεται στόν φιλελεύθερο ἐργοστασιάρχη, ἢ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, πού ἀναφέρεται στόν μονοπωλιακό κεφαλαιοκράτη. Μ' ἄλλα λόγια: ἡ παράσταση τοῦ ἐπιχειρηματία ἐξελίσσεται, ὅπως κι ὁ ἴδιος ὁ ἐπιχειρηματίας. Ἡ ἀντιφατικότητα τῶν ἀποσπασμένων μερῶν τῆς θεωρίας δέν ὀφείλεται, λοιπόν, σέ κάποιες παρανοήσεις ἢ σέ ἀσαφεῖς ὀρισμούς· ἀλλά στό ὅτι ἡ θεωρία ἔχει ἓνα ἱστορικά μεταβαλλόμενο ἀντικείμενο, πού, παρά τίς ὁποιοσδήποτε διαφοροποιήσεις, παραμένει ἐντούτοις τό ἴδιο. Ἡ θεωρία δέν συσσωρεύει ὑποθέσεις γιά τήν πορεία κάποιων μεμονωμένων κοινωνικῶν φαινομένων, ἀλλά κατασκευάζει τήν ἀναπτυσσόμενη εἰκόνα μιάς ὁλότητας, διαμορφώνει μίαν ἐνδοῖστορική (in die Geschichte einbezogen) ὑπαρξιακή κρίση. Τό τί ἦταν ὁ ἐπιχειρηματίας ἢ ὁ ἀστός γενικά· τό ὅτι στό χαρακτήρα του συνυπάρχουν τόσο τό ὀρθολογικό ὅσο καί τό –κυρίαρχο σήμερα στά μαζικά κινήματα τῶν μεσαίων τάξεων – ἀνορθολογικό στοιχείο: ὅλα αὐτά ἀνάγονται στήν πρωταρχική οἰκονομική κατάσταση τῆς ἀστικῆς τάξης καί εἶναι ἐνσωματωμένα στίς βασικές ἔννοιες τῆς θεωρίας. Ἡ ἴδια ὅμως ἡ πρωταρχική οἰκονομική κατάσταση ἀποκαλύπτει

ται σ' αυτή τή διαφοροποιημένη μορφή μόνο μέσα στους αγώνες του παρόντος· όχι απλώς γιατί ή αστική τάξη βιώνει στο παρόν τις αλλαγές, αλλά και γιατί σέ συνάρτηση μ' αυτές τό συμφέρον κι ή προσοχή του θεωρητικού υποκειμένου συνεπάγονται διαφορετικούς κάθε φορά τονισμούς.

Μπορεί, βέβαια, νά έχουν κάποιο ενδιαφέρον απ' τήν άποψη τής συστηματοποίησης ή άκόμη και νά μήν είναι τελείως άνώφελες ή ταξινόμηση κι ή παράθεση των κάθε είδους έξαρτήσεων, έμπορευμάτων, τάξεων επιχειρηματιών κλπ., πού εμφανίζονται στίς λογικές κι ιστορικές φάσεις τής θεωρίας. Άλλά, σέ τελευταία άνάλυση, τό νόημα αυτών των έννοιων άποσαφηνίζεται μόνο σέ συνάρτηση μέ τή συνολική θεωρητική κατασκευή, πού πρέπει συνεχώς νά προσαρμόζεται σέ νέες καταστάσεις. Γι' αυτό και τέτοιες συστηματοποιήσεις κατά είδη και ύποείδη, τέτοιοι όρισμοί κι έξειδικεύσεις έννοιων, πού άποσπώνται απ' τό πλαίσιο τής κριτικής θεωρίας, έχουν συνήθως μικρότερη άξία κι απ' αυτούς άκόμη τούς καταλόγους έννοιων άλλων ειδικών επιστημών, οί όποιοι τουλάχιστον βρίσκουν έφαρμογή στή σχετικά όμοιόμορφη πρακτική τής καθημερινής ζωής. Η μετατροπή τής κριτικής θεωρίας τής κοινωνίας σέ κοινωνιολογία άποτελεί, γενικά, ένα προβληματικό έγχείρημα.

16 Τό πρόβλημα, πού έπισημάναμε έδω, γιά τή σχέση μεταξύ σκέψης και χρόνου συνδέεται, φυσικά, μέ μία ιδιαίτερη δυσκολία: είναι, δηλαδή, άδύνατο νά μιλήσουμε γιά αλλαγές μιας όρθης θεωρίας μέ τήν κυριολεκτική έννοια του όρου. Γιατί ή διατύπωση τέτοιων αλλαγών προϋποθέτει πολύ περισσότερο ήδη μία θεωρία, πού χαρακτηρίζεται απ' τό ίδιο πρόβλημα. Κανένας δέν μπορεί ν' αναγορεύσει τόν έαυτό του σέ υποκείμενο διαφορετικό απ' αυτό τής συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής. Μέ τήν αύστηρή, λοιπόν, έννοια ή οποιαδήποτε αναφορά στή σταθερότητα ή άλλοιωσιμότητα τής αλήθειας έχει νόημα μόνο στά πλαίσια μιας πολεμικής: εκεί χρησιμοποιείται, προκειμένου νά αντικρουστεί π.χ. ή ιδέα ενός άπόλυτου, υπεριστορικού υποκειμένου ή ή δυνατότητα μιας αυθαίρετης αντικατάστασης των υποκειμένων, πού σημαίνει ότι μπορεί τό άτομο ν' άποσπαστεί πραγματικά από μία δεδομένη ιστορική στιγμή και νά μετατεθεί σέ οποιαδήποτε άλλη. Δέν θά έξετάσουμε έδω κατά πόσον κάτι τέτοιο είναι δυνατόν ή όχι. Όπωςδήποτε όμως ή ιδεαλιστική πίστη, ότι μία θεωρία υπερβαίνει σάν τέτοια τόν άνθρωπο κι ότι έχει μία δική της αυτόνομη ανάπτυξη, είναι άσυμβίβαστη μέ τήν κριτική θεωρία. Τά ντοκουμέντα έχουν, βέβαια, μία ιστορία, αλλά ή θεωρία δέν έχει πεπρωμένο. Οί διακηρύξεις ότι σ' αυτήν έχουν προστεθεί όρισμένα στοιχεία ή ότι πρέπει στό μέλλον νά προσαρμοστεί σέ νέες κατα-

στάσεις, χωρίς ν' αλλάξει τό ούσιαστικό διδακτικό της περιεχόμενο, άποτελούν θέσεις, πού άνήκουν ήδη στή θεωρία, όπως αυτή ύπάρχει σήμερα κι επιδιώκει νά καθορίσει τήν πρακτική. Οί άνθρωποι, πού τήν έχουν στό μυαλό τους, τήν άντιλαμβάνονται σάν μία όλότητα· κι ενεργοούν σύμφωνα μ' αυτή τήν όλότητα. Η διαρκής επέκταση του πεδίου μιας αλήθειας άνεξάρτητης απ' τά υποκείμενα κι ή έμπιστοσύνη στήν πρόοδο των επιστημών μπορούν νά έχουν ισχύ, μόνο σέ ό,τι άφορ ά εκείνη τή γνωστική λειτουργία, πού θά παραμείνει άναγκαία και σέ μία μελλοντική κοινωνία: τήν κυρίαρχηση, δηλαδή, τής φύσης. Αυτή ή Γνώση άνήκει, φυσικά, επίσης στήν ύπάρχουσα κοινωνική όλότητα. Τό ν' άποφαίνεται, λοιπόν, κανείς γιά τή διάρκεια ή τήν αλλαγή αυτής τής Γνώσης, προϋποθέτοντας ότι ή οικονομική παραγωγή κι άναπαραγωγή θά συνεχιστεί κάτω από γνωστές μορφές, είναι έδω πραγματικά ταυτόσιμο, απ' όρισμένη άποψη, μέ τήν άποδοχή τής δυνατότητας αντικατάστασης των υποκειμένων. Σύμφωνα μ' αυτή τήν άντίληψη ή διαίρεση τής κοινωνίας σέ τάξεις, δέν άναιρεί και τήν ίσοδυναμία (Identifikation) άνάμεσα στά ανθρώπινα υποκείμενα: ή ίδια ή Γνώση είναι έν προκειμένο κάτι πού μεταδίδεται απ' τή μία γενιά στήν άλλη· κι οί άνθρωποι, όσο ζούν, θά τήν έχουν άνάγκη. Άκόμη κι απ' αυτή, λοιπόν, τήν άποψη μπορεί ό παραδοσιακός θεωρητικός νά είναι ήσυχος.

Η κατασκευή τής κοινωνίας σύμφωνα μέ τήν εικόνα μιας ριζικής αλλαγής, πού δέν έχει δοκιμαστεί άκόμη ως προς τήν πραγματική της δυνατότητα, έχει αντίθετα τό μειονέκτημα ότι δέν τή συμμερίζονται πολλά υποκείμενα. Ο άγώνας γιά μία κατάσταση πραγμάτων χωρίς έκμετάλλευση και καταπίεση, όπου θά ύπάρχει πραγματικά ένα υποκείμενο μέ σφαιρική άντίληψη, μία αυτοσυνείδητη, δηλαδή, ανθρωπότητα κι όπου θά μπορεί κανείς νά μιλά γιά μία ένιαία θεωρητική διαμόρφωση, γιά μία σκέψη, πού θά υπερβαίνει τά άτομα, ό άγώνας, λοιπόν, γιά μία τέτοια κοινωνία δέν συνεπάγεται άμεσα και τήν πραγμάτωσή της. Η όσο τό δυνατόν πιό πιστή μετάδοση τής κριτικής θεωρίας άποτελεί, φυσικά, άπαραίτητο όρο γιά τήν ιστορική της έπιτυχία· δέν μπορεί όμως νά γίνει πάνω στό σταθερό έδαφος τής καθιερωμένης πρακτικής και των στερεότυπων τρόπων συμπεριφοράς, αλλά μέσω του συμφέροντος γιά τόν κοινωνικό μετασχηματισμό. Τό συμφέρον αυτό άναπαράγεται, βέβαια, άναγκαία μαζί μέ τήν επικρατούσα άδικία, πρέπει όμως και τό ίδιο νά διαμορφώνεται και νά καθοδηγείται απ' τή θεωρία και ταυτόχρονα νά επαναδρά πάνω της. Ο κύκλος των φορέων αυτής τής παράδοσης δέν περιορίζεται ούτε άνανεώνεται μέ όργανική ή κοινωνιολογική κανονικότητα. Ούτε πάλι έγκαθιδρύεται και διατηρεί τή συνοχή του σύμφωνα μέ μία

βιολογική ή κληρονομική τάξη, αλλά μέσω μιᾶς δεσμευτικής γνώσης, πού ἐγγυᾶται μόνο τή σημερινή κι ὄχι τή μελλοντική κοινότητα τῶν φορέων της. Αὐτή ἡ γνώση μπορεί βέβαια νά ἐπιβεβαιώνεται ἀπ' ὅλα τὰ λογικά κριτήρια· μέχρι τό τέλος τῆς σημερινῆς ἐποχῆς θά τῆς λείπει, ἐντούτοις, ἡ πρακτική ἐπικύρωση. Μέχρι τότε θά συνεχιστεῖ κι ὁ ἀγώνας γιά τήν ὀρθή σύλληψη κι ἐφαρμογή της. Μιά ἐκδοχή τῆς ἀλήθειας, πού ἔχει μέ τό μέρος της τό μηχανισμό τῆς προπαγάνδας καί τήν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ, δέν εἶναι γι' αὐτόν τό λόγο καί ἡ καλύτερη. Μπροστά στήν γενική ἱστορική καμπή μπορεί ἡ ἀλήθεια νά βρῆται κάλλιστα μέ τό μέρος πολύ μικρῶν ομάδων τῆς κοινωνίας. Ἡ ἱστορία διδάσκει ὅτι τέτοιες ομάδες, θεωρούμενες ἀσήμαντες ἀκόμη κι ἀπ' τίς ἀντιπολιτευόμενες μερίδες τῆς κοινωνίας, παραγνωρισμένες ἀλλά ἀδιατάρακτες στίς πεποιθήσεις τους, μποροῦν κατά τήν ἀποφασιστική στιγμή ν' ἀναδειχτοῦν μέ βάση τή βαθύτερη ἐπίγνωση, πού τούς διακρίνει, σέ ἡγετικές. Σήμερα, πού ὀλόκληρη ἡ δύναμη τοῦ κατεστημένου τείνει νά ἐπιβάλλει τήν ἐγκατάλειψη κάθε πολιτισμοῦ καί ὀδηγεῖ στήν πιό σκοτεινή βαρβαρότητα, ὁ κύκλος τῶν πραγματικά ἀλληλέγγυων ἀγωνιστῶν εἶναι ὀπωσδήποτε ἀρκετά στενός. Οἱ ἀντίπαλοι, οἱ κυρίαρχοι σ' αὐτή τήν περίοδο τῆς παρακμῆς, δέν διακρίνονται, φυσικά, γιά τήν πίστη καί τήν ἀλληλεγγύη μεταξύ τους. Τέτοιες ἐννοιες ἀποτελοῦν στοιχεῖα τῆς ὀρθῆς θεωρίας καί πρακτικῆς. Ἀποσπασμένες ἀπ' αὐτήν, ἀποκτοῦν διαφορετική σημασία, ὅπως, ἐξάλλου, συμβαίνει καί μ' ὅλα τὰ συστατικά μέρη μιᾶς ζωντανῆς ὀλότητος. Τό ὅτι, γιά παράδειγμα, στά πλαίσια μιᾶς σπείρας ληστῶν μποροῦν ν' ἀναπτυχθοῦν καί θετικά στοιχεῖα, πού χαρακτηρίζουν μιάν ἀνθρώπινη κοινότητα εἶναι βέβαια ἀλήθεια· αὐτή, ὡστόσο, ἡ δυνατότητα ἐπισημαίνει ἕνα ἐλάττωμα τῆς εὐρύτερης κοινωνίας, μέσα στήν ὁποία δρᾷ αὐτή ἡ σπείρα. Σέ μιάν ἀπόλυτα ἀδικη κοινωνία, οἱ ἐγκληματίες δέν μειονεκτοῦν κατ' ἀνάγκη καί σάν ἄνθρωποι· σέ μιάν ἀπόλυτα δίκαιη, θά ἦταν αὐτόχρονα ἀπάνθρωποι. Οἱ μεμονωμένες κρίσεις γιά τό τί σημαίνει «ἀνθρώπινο» ἀποκτοῦν τό σωστό τους νόημα μόνο μέσα σέ μιᾶ συγκεκριμένη συνάφεια.

Δέν ὑπάρχουν γενικά κριτήρια γιά τήν κριτική θεωρία σάν σύνολο· γιατί τά δικά της κριτήρια βασίζονται πάντα στήν ἐπανάληψη γεγονότων καί, συνεπῶς, σέ μιᾶ αὐτοαναπαραγόμενη ὀλότητα. Οὔτε ὑπάρχει κάποια κοινωνική τάξη, στήν ὁποία θά μπορούσαμε νά στηριχτοῦμε, ἐπειδή αὐτή συμφωνεῖ μέ τή θεωρία. Ὑπό τίς παρούσες συνθήκες εἶναι δυνατό νά ἀμβλυνθεῖ καί νά διαβρωθεῖ ἰδεολογικά ἡ συνείδηση ὁποιουδήποτε κοινωνικοῦ στρώματος – ἔστω κι ἂν αὐτό, ἀπ' τήν ἴδια του τή θέση, ἔχει μιᾶ τάση πρὸς τήν ἀλήθεια. Παρ' ὅλη τή σύνεση, πού διακρίνει τά με-

μονωμένα της δῆματα, καί παρὰ τή συμφωνία τῶν στοιχείων της μέ τίς πιό προωθημένες παραδοσιακές θεωρίες, ἡ κριτική θεωρία δέν ἔχει κανένα εἰδικό ἔρεισμα παρὰ μόνον τό ἰδιαίτερο δικό της συμφέρον γιά τήν ἄρση τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας. Αὐτή ἡ ἀρνητική διατύπωση – ἂν θέλουμε νά ἐκφραστοῦμε ἀφηρημένα – εἶναι τό ὑλιστικό περιεχόμενο τῆς ἰδεαλιστικῆς ἐννοίας τοῦ Λόγου. Σέ μιᾶ ἱστορική περίοδο σάν τή σημερινή, ἡ ἀληθινή θεωρία δέν εἶναι τόσο πολύ καταφατική ὅσο κριτική· ἔτσι κι ἡ ἀντίστοιχη δραστηριότητα δέν μπορεί νά ἔναι «παραγωγική».

Ἀπό τήν ὑπαρξη τῆς κριτικῆς συμπεριφορᾶς πού ἐμπεριέχει, φυσικά, στοιχεῖα τόσο τῆς παραδοσιακῆς θεωρίας ὅσο καί γενικά τοῦ παρακμάζοντος πολιτισμοῦ, ἐξαρτᾶται σήμερα τό μέλλον τῆς ἀνθρωπότητας. Μιά ἐπιστήμη, πού, κλεισμένη στήν ὑποτιθέμενη αὐτοδυναμία της, θεωρεῖ τή διαμόρφωση τῆς πρακτικῆς, τήν ὁποία ἐξυπηρετεῖ καί στήν ὁποία ἀνήκει, ἀπλῶς σάν τό Ἐπέκεινα της· μιᾶ ἐπιστήμη, πού συμβιδάζεται μέ τό χωρισμό τῆς σκέψης ἀπ' τή δραστηριότητα, ἔχει ἤδη ἀπαρνηθεῖ τήν ἀνθρωπότητα. Τό ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό τῆς διανοητικῆς δραστηριότητος εἶναι νά καθορίζει μόνη της τό τί θά ἐπιτελέσει καί σέ τί θά χρησιμεύσει σάν ὀλότητα κι ὄχι ἀπλῶς ὡς πρὸς τά ἐπιμέρους στοιχεῖα της. Ἡ ἴδια της ἡ φύση τήν ὀδηγεῖ, συνεπῶς, πρὸς μιᾶ ἱστορική ἀλλαγῆ: νά ἐγκαταστήσει, δηλαδή, μιᾶ κατάσταση δικαιοσύνης ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους. Πίσω ἀπ' τό κραυγαλέο σύνθημα γιά «κοινωνικό πνεῦμα» καί «λαϊκή κοινότητα» βαθαίνει σήμερα, μέρα μέ τή μέρα, ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στό ἄτομο καί τήν κοινωνία. Ὁ αὐτοκαθορισμός τῆς ἐπιστήμης γίνεται ὄλο καί πιό ἀφηρημένος. Κι ὁ κονφορμισμός τῆς σκέψης, ἡ ἐμμονή στό ὅτι ὁ στοχασμός ἀποτελεῖ ἕνα σταθερό ἐπάγγελμα, ἕνα κλειστό στόν ἑαυτό του βασίλειο μέσα στήν κοινωνική ὀλότητα, προδίδουν τήν ἀληθινή οὐσία τῆς σκέψης.

Στό άρθρο μου² είχα έπισημάνει τή διαφορά ανάμεσα σέ δύο τρόπους γνώσης· ό ένας θεμελιώθηκε στό «Λόγο περί τής μεθόδου», ό άλλος στή μαρξική κριτική τής πολιτικής οικονομίας.

– Ή θεωρία μέ τήν παραδοσιακή έννοια, πού καθιερώθηκε από τόν Descartes και μέ τή μορφή πού λειτουργεί στά πλαίσια τών εξειδικευμένων έπιστημών, όργανώνει τήν έμπειρία μέ βάση τά έρωτήματα, τά όποια προκύπτουν κατά τήν αναπαραγωγή τής ζωής μέσα στή σημερινή κοινωνία. Στά συστήματα τών ειδικών έπιστημονικών τομέων οί πληροφορίες δίνονται μορφοποιημένες μέ τέτοιο τρόπο, ώστε νά είναι υπό τίς δεδομένες συνθήκες αξιοποιήσιμες για όσο τό δυνατόν περισσότερους σκοπούς. Ή κοινωνική προέλευση τών προβλημάτων, μέ τά όποια ασχολείται, οί πραγματικές καταστάσεις, στίς όποιες εφαρμόζεται, και οί σκοποί, για τούς όποιους χρησιμοποιείται ή έπιστήμη θεωρούνται από τήν ίδια σάν έξωτερικά δεδομένα.

– Ή κριτική θεωρία τής κοινωνίας έχει, αντίθετα, σάν αντικείμενό της τούς ανθρώπους ως παραγωγούς τών δικών τους ιστορικών μορφών-ζωής στό σύνολό τους. Οί σχέσεις τής πραγματικότητας, απ' τίς όποιες ξεκινά ή έπιστήμη, δέν θεωρούνται έδω σάν δεδομένα, πού πρέπει απλώς νά διαπιστωθούν και νά προϋπολογιστούν σύμφωνα μέ τούς νόμους τών πιθανοτήτων. Αυτό πού είναι κάθε φορά δεδομένο δέν εξαρτάται μόνο από τή φύση, αλλά κι απ' τό βαθμό τής ανθρώπινης κυριαρχίας πάνω σ' αυτήν. Τά αντικείμενα και τό είδος τής πρόσληψής τους μέ τίς αισθήσεις, τά έρωτήματα και τό νόημα τών απαντήσεων μαρτυρούν τήν ανθρώπινη δραστηριότητα και τά μέτρα τής δύναμής της.

Ή κριτική θεωρία συμφωνεί μέ τόν γερμανικό ιδεαλισμό ως προς τή σχέση τοῦ πραγματικού υλικού μέ τήν ανθρώπινη παραγωγή – όπου ως υλικό έννοείται τό σύνολο τών φαινομενικά μή αναγώγιμων γεγονότων, στά όποια πρέπει νά στηρίζεται ό έρευνητής. Ή γερμανικός ιδεαλισμός, μέ άφετηρία τόν Κάντ, έπιμένει σ' αυτό τό δυναμικό στοιχείο, άπορρίπτοντας τή λατρεία τοῦ γεγονότος και τόν συνδεδεμένο μ' αυτήν κοινωνικό κονφορμισμό. «Αυτό πού ισχύει στά Μαθηματικά», λέει ό Φίχτε, «ισχύει και στή συνολική κοσμοθεώρηση. Ή μόνη διαφορά είναι ότι όταν κάποιος κατασκευάζει τόν κόσμο δέν έχει συνείδηση τής κατασκευής του: γιατί αυτή γίνεται κατ' αναγκαιότητα κι όχι ελεύθερα»³. Ή παραπάνω σκέψη είναι γενικά άποδεκτή στόν γερμανικό

ιδεαλισμό. Τή δραστηριότητα πού εμφανίζεται μέσα στο δεδομένο αντικείμενο, τήν αντιλαμβάνεται όμως μόνο σαν πνευματική, θεωρώντας ότι ανήκει στην υπερεμπειρική, καθαυτή συνείδηση, στο απόλυτο Έγώ, στο πνεῦμα. Για λόγους αρχής έπομένως, ή σκοτεινή, χωρίς συνείδηση κι άνορθολογική πλευρά της μπορεί νά ξεπεραστεί μόνο στο έσωτερικό του άτομου, στο διανοητικό επίπεδο. Σύμφωνα, αντίθετα, μέ τήν υλιστική αντίληψη ή θεμελιώδης αυτή δραστηριότητα αντιπροσωπεύει τήν κοινωνική εργασία· και ή ταξική μορφή αυτής τής εργασίας θέτει τή σφραγίδα της πάνω σέ όλα τά είδη τής ανθρώπινης συμπεριφορᾶς, συμπεριλαμβανομένης και τής θεωρίας. Η έλλογη κατανόηση τών διαδικασιών μέ τίς όποιες θεσμοποιούνται ή γνώση και τό αντικείμενό της, καθώς κι ή ύπαγωγή αυτών τών διαδικασιών στον έλεγχο τής συνείδησης δέν γίνονται συνεπῶς στο καθαρά πνευματικό επίπεδο, αλλά συμπύκνουν στην πραγματικότητα μέ τόν άγώνα για καθορισμένες μορφές ζωής. Η διαμόρφωση θεωριών μέ τήν παραδοσιακή έννοια άποτελεῖ στά πλαίσια τής δεδομένης κοινωνίας ένα ξεχωριστό έπάγγελμα, πού είναι όριοθετημένο άπέναντι στις υπόλοιπες επιστημονικές ή άλλου είδους δραστηριότητες και δέν χρειάζεται νά γνωρίζει τούς σκοπούς και τίς ιστορικές τάσεις, μέ τίς όποιες τό ίδιο συνδέεται. Η κριτική θεωρία, αντίθετα, διαμορφώνει τίς κατηγορίες της και περνά από τίς διάφορες φάσεις τής εξέλιξής της, καθοδηγούμενη έντελῶς συνειδητά άπ' τό συμφέρον για μιá λογική όργάνωση τής ανθρώπινης δραστηριότητας. Και θεωρεῖ καθήκον της νά φωτίσει και νά νομιμοποιήσει αυτό ακριβῶς τό συμφέρον. Γιατί δέν ενδιαφέρεται άπλῶς για κάποιους σκοπούς, προδιαγεγραμμένους ήδη άπ' τίς καθιερωμένες μορφές ζωής, αλλά για τούς ανθρώπους μαζί μέ όλες τίς δυνατότητές τους.

Μέ τήν παραπάνω έννοια, ή κριτική θεωρία δέν διαφυλάσσει μόνο τήν κληρονομιά του γερμανικού ιδεαλισμοῦ, αλλά τής φιλοσοφίας γενικά. Δέν είναι κάποια άπλή υπόθεση-έρευνας, πού άποδεικνύει τή χρησιμότητά της μέσα στο κυρίαρχο σύστημα, άλλ' ένα αναπόσπαστο στοιχείο τής ιστορικής προσπάθειας για τή δημιουργία ενός κόσμου πού θά ικανοποιεῖ τίς ανάγκες και τίς δυνάμεις τών ανθρώπων. Βρίσκεται βέβαια σέ διαρκή αλληλεπίδραση μέ τίς εξειδικευμένες επιστήμες: πρέπει πάντοτε νά προσανατολίζεται μέ βάση τήν πρόοδό τους, ένῶ αντίστροφα άσκει πάνω τους μιάν άπελευθερωτική και ζωογόνα επίδραση. Ποτέ ώστόσο δέν άποβλέπει άπλῶς στην αύξηση τής γνώσης σαν τέτοιας. Σκοπός της είναι ή άπελευθέρωση του ανθρώπου άπ' τίς συνθήκες τής σκλαβιάς. Στο σημείο αυτό ή λειτουργία της είναι αντίστοιχη μ' εκείνη τής έλληνικής φιλοσοφίας, όχι τόσο κατά τήν έλ-

ληνιστική περίοδο τής παραίτησης όσο μάλλον κατά τήν περίοδο τής άκμής της μέ τόν Πλάτωνα και τόν Άριστοτέλη. Πράγματι, άν οί Στωικοί κι οί Έπικούρειοι, μετά τά μάταια πολιτικά σχέδια τών δύο μεγάλων φιλοσόφων, υποχώρησαν στη διδασκαλία άτομικιστικών πρακτικών, ή νέα διαλεκτική φιλοσοφία έμεινε, αντίθετα, σταθερή στην ιδέα ότι ή έλεύθερη ανάπτυξη τών ατόμων έξαρτάται άπ' τή λογική θεσμοποίηση τής κοινωνίας. Και αναλύοντας μέχρι τό βάθος τίς σημερινές συνθήκες, έγινε κριτική τής οικονομίας.

Η κριτική δέν ταυτίζεται παρ' όλα αυτά μέ τό αντικείμενό της. Άπ' τή φιλοσοφία δέν προέκυψε για παράδειγμα κάποια θεωρία τής έθνικῆς οικονομίας. Οί καμπύλες τής μαθηματικής οικονομικής τών ήμερῶν μας είναι τό ίδιο άνίκανες νά διατηρήσουν κάποια συνάφεια μέ τήν ουσία τών πραγμάτων, όσο και ή θετικιστική ή ή ύπαρξιστική φιλοσοφία. Οί έννοιες τής παραπάνω επιστήμης δέν έχουν πλέον καμιά σχέση μέ τίς θεμελιώδεις συνθήκες τής έποχῆς. Η αύστηρή έρευνα άπαιτούσε, βέβαια, άνέκαθεν τήν άπομόνωση τών δομών. Αντίθετα όμως άπ' ό,τι συνέβαινε στον Adam Smith, ή έρευνητική διαδικασία δέν καθοδηγείται σήμερα από κάποιο συνειδητό, προωθητικό ιστορικό συμφέρον: οί σύγχρονες αναλύσεις δέν ανήκουν πλέον σέ κανένα γνωστικό σύνολο, πού νά αναφέρεται στην πραγματική ιστορία. Η σύνδεση μέ τήν πραγματικότητα ή μέ κάποιο στόχο αφήνεται νά γίνει από άλλους, σέ εύθετότερο χρόνο ή τυχαία. Οί επιστήμες δέν ανησυχούν για τίς ίδιες, ή μεταθέτουν τήν εϋθύνη σέ άλλους τομείς, όπως στην κοινωνιολογία ή τήν εξειδικευμένη φιλοσοφία, πού κάνουν μέ τή σειρά τους τό ίδιο. Η ίδια ή επιστήμη αναγνωρίζει έτσι σιωπηρά τίς δυνάμεις πού καθορίζουν τό ρυθμό τής κοινωνίας, τούς εκάστοτε, δηλαδή, κυρίαρχους, σαν κριτές τής δικῆς της έννοιας και αξίας. Και διακηρύσσει τήν ανισχυρία τής γνώσης.

Λειτουργώντας ώστόσο διαφορετικά άπ' ό,τι οί σύγχρονες ειδικευμένες επιστήμες, ή κριτική θεωρία διατήρησε, άκόμη και σαν κριτική τής οικονομίας, τόν φιλοσοφικό της χαρακτήρα. Τό περιεχόμενό της συνίσταται στη μετατροπή τών κυρίαρχων σήμερα οικονομικών έννοιών στο αντίθετό τους: ή δίκαιη ανταλλαγή άποκαλύπτεται έτσι σαν τό θέμα τής κοινωνικής άδικίας, ή έλεύθερη οικονομία σαν ή κυριαρχία του μονοπωλίου, ή παραγωγική εργασία σαν ή έδραϊωση συνθηκών, πού αναστέλλουν τήν παραγωγικότητα, ή διατήρηση τής ζωής τής κοινωνίας σαν ή έξαθλίωση τών λαών. Δέν πρόκειται έδῶ τόσο για αυτό πού παραμένει αναλλοίωτο, όσο μάλλον για τήν ιστορική κίνηση μιᾶς έποχῆς, πού πλησιάζει στο τέλος της. Τό «Κεφάλαιο» δέν είναι λιγότερο

σαφές στίς αναλύσεις του απ' ὅ,τι ἡ ἐθνική οἰκονομία, τὴν ὁποία κριτικάρει. Ἀλλά, ἀκόμη καὶ στοὺς πιό λεπτομερειακοὺς ὑπολογισμοὺς του, πού ἀφοροῦν ἀπομονωμένες κι ἐπαναλαμβανόμενες διαδικασίες, κινητήρια δύναμη παραμένει πάντα ἡ γνώση τῆς ἱστορικῆς πορείας τῆς κοινωνικῆς ὁλότητας. Αὐτό πού διακρίνει τίς αναλύσεις του ἀπό τίς καθαρὰ ἐξειδικευμένες παρατηρήσεις, δέν εἶναι κάποιο εἰδικό φιλοσοφικό ἀντικείμενο, ἀλλά ἡ ἀποφασιστική ἐμμονή στή θεώρηση τῶν τάσεων τῆς συνολικῆς κοινωνίας, ἀκόμη κι ὅταν πρόκειται γιά τίς πιό ἀφηρημένες λογικές καὶ οἰκονομικές ἀναφορές.

Ὁ φιλοσοφικός χαρακτήρας τῆς κριτικῆς θεωρίας δέν ἀναδεικνύεται μόνο σέ σύγκριση μέ τὴν ἐθνική οἰκονομία, ἀλλά καὶ σέ ἀντιπαράθεση μέ τόν πρακτικό οἰκονομισμό. Ἡ ἀπόρριψη τῶν ψευδαισθήσεων τοῦ φιλελευθερισμοῦ περί κοινωνικῆς ἁρμονίας, ἡ ἀποκάλυψη τῶν ἐγγενῶν ἀντιφάσεων καὶ τῆς ἀφηρημένης ἀντίληψης του περί ἐλευθερίας, υἱοθετοῦνται κατά γράμμα απ' τίς πιό διαφορετικές πλευρές κι ἀντιστρέφονται σέ ἀντιδραστικά συνθήματα. Τό ὅτι ἡ οἰκονομία ὀφείλει νά ὑπηρετεῖ κι ὄχι νά κυριαρχεῖ τοὺς ἀνθρώπους, διακηρύσσεται απ' αὐτοὺς πού θεωροῦσαν πάντοτε τὴν οἰκονομία σάν τόν δικό τους ἐργοδότη. Τό κοινωνικό σύνολο καὶ ἡ κοινότητα ἐξυμνοῦνται ἀπό ἀνθρώπους πού δέν εἶναι σέ θέση νά τά σκεφτοῦν παρά μόνο σάν ἀποκλειστική ἀντίθεση πρὸς τό ἄτομο, μόνο δηλαδή μέ τὴν ἀπλή καὶ κυριολεκτική τους ἔννοια· ταυτίζονται ἔτσι μέ τὴν ξεπερασμένη τάξη-πραγμάτων, τὴν ὁποία οἱ ἴδιοι αὐτοὶ ἄνθρωποι ἐκπροσωποῦν. Στίς ἔννοιες τοῦ «ἱεροῦ ἐγωισμοῦ» καὶ τοῦ ζωτικῆς συμφέροντος μιᾶς ἐπινοημένης «λαϊκῆς κοινότητας», τό πραγματικό συμφέρον τῶν ἀνθρώπων γι' ἀνεμπόδιση ἀνάπτυξη καὶ εὐτυχία ὑποκαθίσταται απ' τὴ δίψα γιά τὴν ἐξουσία τῶν κυρίαρχων κοινωνικῶν ὁμάδων. Ὁ χυδαῖος ὑλισμὸς τῆς ὠμῆς πρακτικῆς, τόν ὁποῖο κριτικάρει ὁ διαλεκτικός ὑλισμὸς, συγκαλύπτεται τώρα ἀπό ἓνα διάφανο ἰδεαλιστικό προσωπεῖο, ἐξαιρετικά ἐλκυστικό γιά τοὺς πιό πιστοὺς ὁπαδούς του καὶ γίνεται ἡ ἀληθινὴ θρησκεία τῆς ἐποχῆς⁴. Καὶ τὴν ἴδια στιγμή πού ἡ ἐξειδικευμένη ἐπιστήμη, μέ τόν πρόθυμο κονφορμισμό της, ἀρνεῖται ὁποιαδήποτε ἐσωτερικὴ δέσμευση ἀπὸ τίς λεγόμενες ἀξιολογικές κρίσεις καὶ προχωρεῖ χωρὶς ταλαντεύσεις στὸν καθαρὸ διαχωρισμὸ τῆς γνώσης απ' τὴν πρακτικὴ στάση, ὁ μηδενισμὸς τῶν κατόχων τῆς ἐξουσίας, στηριζόμενος ἀκριβῶς σέ μιὰ τέτοια ἔλλειψη ψευδαισθήσεων, διαπράττει πραγματικές βαρβαρότητες. Οἱ ἀξιολογικές κρίσεις εἶναι, κατὰ τὴν ἀποψή του, κατάλληλες γιά τὴν ἐθνικὴ ποίηση ἢ τὰ λαϊκὰ δικαστήρια, ὅπως δὴποτε ὅμως ὄχι γιά τό στοχασμό. Ἡ κριτικὴ θεωρία ἔχει ἀντίθετα σάν στόχο τῆς τὴν εὐτυχία ὅλων τῶν ἀτόμων. Καὶ διαφορετικά

ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει μέ τοὺς ἐπιστημονικοὺς ὑπηρετές τῶν αὐταρχικῶν κρατῶν δέν συμβιδάζεται μέ τὴ συνέχιση τῆς ἀθλιότητος. Ἡ αὐτοθεώρηση τοῦ Λόγου ἀποτελοῦσε γιά τὴν ἀρχαία φιλοσοφία τὴν ὑψιστὴ βαθμίδα τῆς εὐτυχίας. Στά πλαίσια τῆς νεότερης σκέψης ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν ὑλιστικὴ σύλληψη μιᾶς ἐλεύθερης, αὐτοκαθοριζόμενης κοινωνίας. Ἀπ' τὸν ἰδεαλισμὸ ἀπομένει μόνο ἡ πεποίθηση ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν κι ἄλλες δυνατότητες ἐκτός απ' τὴν προσαρμογὴ τους στό ἰσχύον, ἢ τὴ συσσώρευση δύναμης καὶ κέρδους.

Ἐκτός ὅμως απ' τό ὅτι ὀρισμένα μεμονωμένα στοιχεῖα τῆς κριτικῆς θεωρίας ἐμφανίζονται ἀντεστραμμένα μέσα στήν ἀντίπαλη θεωρία καὶ πρακτικὴ, ἡ σύγχυση ἔχει σήμερα, μετὰ τὴν ἦττα ὅλων τῶν προοδευτικῶν προσπαθειῶν στίς ἀναπτυγμένες χώρες τῆς Εὐρώπης, ἐπεκταθεῖ ἀκόμη καὶ μετὰ τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς κριτικῆς θεωρίας. Ἡ ἄρση (Aufhebung) τῶν δεδομένων κοινωνικῶν συνθηκῶν, πού ἀναστέλλουν τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξη, ἀποτελεῖ πράγματι τὸν ἐπόμενο ἱστορικό στόχο. Ἀλλά ἡ ἄρση εἶναι μιὰ διαλεκτικὴ ἔννοια. Ἡ κρατικοποίηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἡ ἐπέκταση τῆς βιομηχανίας, ἀκόμη καὶ ἡ σέ μεγάλο βαθμὸ ἱκανοποίηση τῶν μαζῶν ἀποτελοῦν στοιχεῖα, γιά τὴν ἱστορικὴ σημασία τῶν ὁποίων ἀποφασιστικὴ εἶναι κατ' ἀρχὴν ἡ φύση τῆς ὁλότητας, στήν ὁποία ἀνήκουν. Γιατί ὅσο σημαντικά κι ἂν εἶναι σέ σύγκριση μέ ἀπαρχαιωμένες συνθήκες, μποροῦν ἐντούτοις νά ἐνσωματωθοῦν σέ μιὰ ὀπισθοδρομικὴ ἐξέλιξη. Ὁ παλιὸς κόσμος καταρρέει ἐξαιτίας μιᾶς οἰκονομικῆς ὀργανωτικῆς ἀρχῆς, πού εἶναι ξεπερασμένη. Ἡ πολιτισμικὴ παρακμὴ συνδέεται στενά μ' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη. Ἡ οἰκονομία εἶναι ἡ πρωταρχικὴ αἰτία τῆς ἀθλιότητος· σ' αὐτὴν πρέπει κατ' ἀρχὴν νά στραφεῖ ἡ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ κριτικὴ. Ἡ σκέψη ὅμως, πού θά ἔκρινε καὶ τίς μορφές τῆς μελλοντικῆς κοινωνίας μέ μοναδικὴ βάση τὴν οἰκονομία της, θά ἦταν μηχανιστικὴ κι ὄχι διαλεκτικὴ. Ἡ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ δέν ἀφήνει ἄθικτες τίς σχέσεις στό πολιτισμικὸ ἐπίπεδο. Ἄν σήμερα ἡ οἰκονομία κυριαρχεῖ πάνω στοὺς ἀνθρώπους ἀποτελώντας ἔτσι τό μοχλὸ γιά τό μετασχηματισμὸ τῆς δεδομένης κοινωνίας, θά πρέπει στό μέλλον οἱ ἄνθρωποι, ἀντιμέτωποι μέ τίς φυσικὲς ἀναγκαιότητες, νά καθορίζουν οἱ ἴδιοι συνολικά τίς σχέσεις τους. Τὰ αὐτονομημένα οἰκονομικά δεδομένα δέν θ' ἀποτελοῦν ἐπομένως κριτήρια γιά τὴν περίοδο τῆς μετάβασης, κατὰ τὴν ὁποία ἡ πολιτικὴ θ' ἀποκτήσει μιὰ νέα αὐτοδυναμία σέ σχέση μέ τὴν οἰκονομία. Μόνο στό τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου τὰ πολιτικά προβλήματα θά μποροῦν πλέον νά θεωροῦνται σάν ζητήματα ἀπλῆς διοίκησης. Πρὶν απ' τό σημεῖο αὐτό τὰ πάντα θά εἶναι ἀνά πάσα στιγμή ἀνατρέψιμα: ἀκόμη κι ὁ χαρακτήρας τῆς μετάβασης παραμένει ἀκαθόριστος.

Ο οικονομισμός, στον οποίο έχει κατά καιρούς αναχθεί ή κριτική θεωρία, δεν συνίσταται στο ότι θεωρεί τον οικονομικό παράγοντα πολύ σημαντικό, αλλά αντίθετα στο ότι τον έννοει μ' εξαίρετικά στενό τρόπο. Η πρωταρχική πρόθεση της κριτικής θεωρίας, που στοχεύει την ολότητα, εξαφανίζεται πίσω απ' την αναφορά σε περιορισμένα οικονομικά φαινόμενα. Σύμφωνα με την κριτική θεωρία, η σημερινή οικονομία καθορίζεται ουσιαστικά απ' το γεγονός ότι τα πλεονάζοντα προϊόντα δεν περιέρχονται άμεσα στην κατοχή της κοινωνίας: τα ιδιοποιούνται και τα μεταποιούν όρισμένοι ιδιώτες. Άρση αυτής της κατάστασης πραγμάτων σημαίνει εδώ μιά ανώτερη οικονομική αρχή οργάνωσης και με κανέναν τρόπο κάποια φιλοσοφική ουτοπία. Η παλιά αρχή οργάνωσης οδηγεί την ανθρωπότητα σε καταστροφές. Η έννοια της κοινωνικοποίησης, που χαρακτηρίζει την αλλαγή, δεν περιέχει όμως μόνο στοιχεία αναγόμενα στην οικονομική ή τη νομική επιστήμη. Ο κρατικός έλεγχος της βιομηχανικής παραγωγής αποτελεί ένα κοινωνικό γεγονός, ή σημασία του οποίου για την κριτική θεωρία πρέπει κάθε φορά ν' αναλύεται συγκεκριμένα. Τό αν αντιπροσωπεύει μιά πραγματική κοινωνικοποίηση, τό κατά πόσον, δηλαδή, πρόκειται για την προώθηση μιάς ανώτερης οργανωτικής αρχής, δεν εξαρτάται, για παράδειγμα, μόνον απ' την αλλαγή των καθορισμένων σχέσεων ιδιοκτησίας και την αύξηση της παραγωγικότητας μέσα σε νέες μορφές κοινωνικής συνεργασίας, αλλά στον ίδιο βαθμό κι απ' την ουσία και την ανάπτυξη της κοινωνίας, μέσα στην οποία πραγματοποιούνται όλα αυτά. Έξαρτάται, τελικά, απ' τον ακριβή χαρακτήρα που έχουν οι νέες σχέσεις της παραγωγής. Έστω κι αν στην αρχή εξακολουθήσουν για ένα διάστημα νά ισχύουν τά «φυσικά πλεονεκτήματα», που συναρτῶνται με τίς ατομικές κλίσεις και την αποδοτική ικανότητα των ανθρώπων, δεν θά πρέπει με κανέναν τρόπο αυτά νά μετεξελιχθῶν σε νέα κοινωνικά προνόμια. Στην προσωρινή αυτή κατάσταση δεν θά πρέπει νά ἐδραιωθῆ, αλλά αντίθετα νά ξεπεραστεί ὅσο τό δυνατόν περισσότερο ἡ ἀνισότητα. Τό τί και πῶς θά παράγεται, τό αν θά ὑπάρχουν σχετικά σταθερές κοινωνικές ὁμάδες με εἰδικά συμφέροντα, τό αν θά διατηρηθῶν ἡ ἐνδεχομένως βαθύνουν περισσότερο οἱ κοινωνικές διαφορές· κι ἀκόμη ἡ ἐνεργητική σχέση τοῦ κάθε ἀτόμου με τήν κυβέρνηση, τό πόσο διαφανεῖς εἶναι ἡ γνώση και ἡ βούληση, που καθορίζουν τίς αποφασιστικές για τά ἄτομα διοικητικές ἐνέργειες, τό αν ἡ κυριαρχία ὅλων τῶν συνθηκῶν ἐξαρτάται απ' τήν πραγματική συμφωνία μεταξύ τῶν ἀνθρώπων: με δύο λόγια, ὁ βαθμός ἀνάπτυξης τῶν οὐσιαστικῶν στοιχείων τῆς πραγματικῆς δημοκρατίας και συνεργασίας ἀνήκει κι αὐτός στο περιεχόμενο τῆς ἐννοίας «κοινωνικο-

ποίηση». Κανένας απ' τούς παραπάνω καθορισμούς δεν εἶναι ἀνεξάρτητος απ' τήν οἰκονομία. Ἡ κριτική πρὸς τόν οικονομισμό δεν σημαίνει ἐγκατάλειψη τῆς οικονομικῆς ἀνάλυσης, ἀλλά ἴσα ἴσα ἐμμονή στην ὀλοκλήρωση και τήν ἱστορικά προσδιορισμένη κατεύθυνσή της. Ἡ διαλεκτική θεωρία δεν ἀσκει κριτική απ' τό ἔδαφος τῆς καθαρῆς ἰδέας. Κι ὅταν ἀκόμη εἶχε ἰδεαλιστική μορφή ἀπέρριπτε τήν ἀντίληψη τοῦ καθαυτοῦ καλοῦ, που ἀντιπαράθεται ἀπλῶς στην πραγματικότητα. Δεν κρίνει με βάση κάτι τό ὑπερχρονικό, ἀλλά σύμφωνα μ' αὐτό που ὑπάρχει μέσα στο χρόνο. Τά ὀλοκληρωτικά κράτη, π.χ., προχωρώντας σε μιά μερική ἐθνικοποίηση τῆς ιδιοκτησίας, ἐπικαλοῦνται κι αὐτά τήν κοινότητα και τίς συλλογικές πρακτικές. Ἐδώ, βέβαια, τό ψεῦδος εἶναι ὀλοφάνερο. Ἀλλά κι ἐκεῖ, ὅπου τά πράγματα εἶναι πιό σοβαρά, ἡ κριτική θεωρία ὀφείλει νά ἐκπληρώνει τή διαλεκτική της λειτουργία: νά κρίνει κάθε ἱστορική φάση ὄχι μόνο με βάση μερικά ἀπομονωμένα δεδομένα και ἐννοιες, ἀλλά σύμφωνα με τό πρωταρχικό και συνολικό της περιεχόμενο, φροντίζοντας τό περιεχόμενο αὐτό νά παραμένει πάντα ζωντανό. Τό καθῆκον τῆς ὀρθῆς φιλοσοφίας σήμερα δεν εἶναι νά ἐγκαταλείψει τίς συγκεκριμένες οικονομικές και κοινωνικές ἀναλύσεις και νά ἀναδιπλωθῆ σε κενές κατηγορίες χωρίς συνάρτηση με τήν πραγματικότητα, ἀλλά ἀντίθετα νά προφυλαχτεῖ απ' τό ἐνδεχόμενο νά ἐξανημισηθῶν οἱ οικονομικές ἐννοιες μέσα σε μιά κενή περιεχομένου σχολαστική ἐργασία, που θά ἦταν «ιδανική» για μιά ὀλόπλευρη συγκάλυψη τῆς πραγματικότητας. Ἡ κριτική θεωρία δεν μπορεῖ κατά κανέναν τρόπο ν' ἀναχθεῖ σε εἰδική οικονομική επιστήμη. Ἡ ἐξάρτηση τῆς πολιτικῆς απ' τήν οἰκονομία ἦταν ἐξαρχῆς τό ἀντικείμενό της κι ὄχι βέβαια τό πρόγραμμά της.

Μερικοί απ' αὐτούς, που ἐπικαλοῦνται σήμερα τήν κριτική θεωρία, τήν ὑποβιάζουν ἐντελῶς συνειδητά, προκειμένου νά τή χρησιμοποιήσουν ἀπλῶς στην ὀρθολογικοποίηση τῶν ἐκάστοτε προσπαθειῶν τους. Ἄλλοι πάλι ἐμμένουν σε ὀρισμένες ἐπιφανειακές ἐννοιες, ἀποξενωμένες ἀκόμη και σάν ὄροι απ' τή σύγχρονη κριτική θεωρία, και τίς μετατρέπουν σε ἰσοπεδωτική ἰδεολογία, που εἶναι κατανοητή απ' τόν καθένα, γιατί δεν συνεπάγεται ἀπολύτως κανέναν προβληματισμό. Ἀλλά ὁ διαλεκτικός στοχασμός ἔχει ἐξ ὑπαρχῆς σημαδέψει τήν πιό προωθημένη γνώση και μόνο αὐτή μπορεῖ, σε τελευταία ἀνάλυση, νά παίξει τόν ἀποφασιστικό ρόλο. Οἱ φορεῖς αὐτῆς τῆς γνώσης ἦταν ἀκόμη σχετικά ἀπομονωμένοι σε περιόδους κοινωνικῆς πισωδρομησης: κι απ' τήν ἀποψη αὐτή, ἡ μοῖρα τους εἶναι και πάλι κοινή με τή φιλοσοφία. Ὅσον καιρό ἡ σκέψη δεν ἔχει ἐπικρατήσει ὀριστικά, ἀσφυκτιᾷ στή σκιά κάποιας ἐξουσίας. Ἀξιῶναι τήν ἀνεξαρτησία της.

Μπορεί, βέβαια, σήμερα οί έννοιές της, πού προέρχονται μέσα από κοινωνικές διεργασίες, νά ήχοϋν ματαιόδοξες άφοϋ δέν ακολουθοϋνται παρά μόνο άπ' τούς διώκτες τους· ώστόσο ή άλήθεια τους θ' άποδειχτεί όπωσδήποτε. Γιατί ό στόχος μιās όρθολογικής κοινωνίας, πού φαίνεται σήμερα φανταστικός, φωλιάζει πραγματικά μέσα στην ψυχή κάθε άνθρώπου.

Δέν πρόκειται έδω για κάποια έφησυχαστική βεβαιότητα. Ή έκπλήρωση μιās δυνατότητας έξαρτάται πάντα από κοινωνικούς άγώνες. Ή άλήθεια για τό μέλλον δέν είναι μιá διαπίστωση για κάτι δεδομένο, πού θά είχε άπλως έναν διαφορετικό πίνακα περιεχομένων. Καθορίζεται ταυτόχρονα κι από τήν ιδιαίτερη βούληση τών άνθρώπων, πού δέν έπιτρέπεται νά έφησυχάζουν άν θέλουν νά έπαληθευτεί ή πρόγνωση. Άκόμη και μετά τήν πραγμάτωση τής νέας κοινωνίας, ή εϋτυχία τών μελών τής δέν θά μπορούσε νά ίσοσταθμίσει τήν άνέχεια εκείνων πού καταστρέφονται σήμερα. Ή θεωρία δέν προσφέρει κάποια λύτρωση στους φορείς της. Άν και συνδέεται αναπόσπαστα μέ μιá καθορισμένη όρμη και βούληση, δέν κηρύσσει κάποια ψυχική κατάσταση όπως ή Στοά ή ό Χριστιανισμός. Οί μάρτυρες τής έλευθερίας δέν αναζήτησαν τήν ειρήνη τής ψυχής. Φιλοσοφία τους ήταν ή πολιτική πράξη. Μπορεί βέβαια ή ψυχή τους νά παρέμεινε άτάραχη μπροστά στον τρόπο, αλλά αυτός δέν ήταν ό στόχος τους. Ό μηχανισμός τής έξουσίας δέν έγινε στην πραγματικότητα περισσότερο ώμός άπ' τήν έποχή πού ό Γαλιλαίος έξαναγκάστηκε νά μετανοήσει και ν' ανακαλέσει. Άν κατά τόν 19ο αιώνα ύστεροϋσε σέ σχέση μέ άλλους μηχανισμούς, μπόρεσε στή διάρκεια τών τελευταίων δεκαετιών ν' ανακτήσει τό χαμένο έδαφος. Κι άπ' αυτήν έπίσης τήν άποψη τό τέλος τής αστικής έποχής φαντάζει σάν μιá έπιστροφή τής άρχής, αλλά σέ άνώτερο πλέον έπίπεδο. Άν για τόν Γκαίτε προσωπικότητα σήμαινε εϋτυχία, ένας άλλος καλλιτέχνης πρόσθεσε, πολύ πρόσφατα, ότι ή κατοχή της είναι κι αυτή κοινωνικά καθορισμένη και μπορεί νά χαθεί ανά πάσα στιγμή: ό Πιραντέλλο, πού συμπαθοϋσε τό φασισμό, γνώριζε τήν έποχή του καλύτερα άπ' ό,τι ό ίδιος νόμιζε. Τό ότι, κάτω άπ' τήν ολοκληρωτική κυριαρχία του Κακού, οί άνθρωποι καταφέρνουν άκόμη και διατηροϋν όχι μόνο τή ζωή τους αλλά και τό ίδιο τό Ήγώ τους, όφείλεται άποκλειστικά στην τύχη· τό ν' ανακαλέσουν ένδεχομένως τό Πιστεύω τους έχει σήμερα άκόμη μικρότερη σημασία άπ' ό,τι στην Άναγέννηση. Ή φιλοσοφία, πού νομίζει ότι μπορεί νά βρει τήν ήσυχία στον έαυτό της ή σ' όποιαδήποτε άλήθεια, δέν έχει έπομένως καμιά σχέση μέ τήν κριτική θεωρία.

Μετάφραση Άντώνης Οικονόμου

Ήξουσία και οίκογένεια¹

I. Πολιτισμός

Ή ιστορία τής ανθρωπότητας έχει διαιρεθεί σέ έποχές μέ τούς πιό διαφορετικούς τρόπους. Όπως άκριβώς και σέ άλλες έννοιολογικές κατασκευές έτσι κι έδω, τό είδος τών κάθε φορά διαιρέσεων δέν καθορίστηκε άποκλειστικά άπ' τό άντικείμενο, αλλά έπίσης από τό έπίπεδο ανάπτυξης τής Γνώσης, καθώς κι άπ' τό συμφέρον του γνωστικού ύποκειμένου. Σήμερα χρησιμοποιείται άκόμη κατά κανόνα ή διάκριση σέ αρχαιότητα, μεσαιώνα και νεότερη έποχή, πού έχει τή βασική της προέλευση στή φιλολογική έπιστήμη και πού τόν 17ο αιώνα μεταφέρθηκε και στο πεδίο τής ιστορίας. Έκφράζει τήν πεποίθηση – πού άρχισε νά διαμορφώνεται κατά τήν Άναγέννηση κι ολοκληρώθηκε μέ τό Διαφωτισμό – ότι ή περίοδος άνάμεσα στην πτώση τής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και τόν 15ο αιώνα αντιπροσωπεύει μιá σκοτεινή έποχή τής ανθρωπότητας, κάτι σάν «χειμερία νάρκη» του πολιτισμού, και πρέπει νά ιδωθεί σάν μεταβατική. Στή σύγχρονη έπιστήμη αυτή ή διαίρεση θεωρείται τελείως άνεπαρκής, όχι μόνο έπειδή ό λεγόμενος Μεσαιώνας – άκόμη κι άν αξιολογηθεί από καθαρά πραγματιστική σκοπιά – είναι μιá σημαντική πρόοδος: περιέχει άποφασιστικά πολιτισμικά έπιτεύγματα και πραγματοποιεί έπαναστατικές τεχνικές αλλαγές² αλλά και έπειδή τά συνήθη κριτήρια για τήν τομή του 15ου αιώνα είτε είναι άστήρικτα είτε μποροϋν νά εφαρμοστοϋν σέ περιορισμένους μόνο τομείς τής παγκόσμιας ιστορίας.

Σ' άλλες πάλι περιοδικές διαιρέσεις ό ύποκειμενικός παράγοντας είναι άκόμη πιό έμφανής. Έτσι, για παράδειγμα, ή αντίληψη τών Πατέρων τής Έκκλησίας και τών Σχολαστικών, κυριαρχείται έπίμονα από τήν ιδέα για τή Δημιουργία του Κόσμου, τή Γέννηση του Χριστού και τήν αναμενόμενη Συντέλεια αυτού του κόσμου – έστω κι άν, ιδιαίτερα άνάμεσα στα δύο πρώτα άπ' τά παραπάνω όρόσημα, έχουν παρεμβληθεί κι άλλα γεγονότα, παρμένα άπ' τή βιβλική ή τήν κοσμική ιστορία. Κατ' αναλογία προς τόν ρωμαϊκό τρόπο ιστορικής γραφής, πού θεωροϋσε τήν ίδρυση τής ίδιας τής Ρώμης σάν τήν πιό σημαντική ιστορική άρχή διαίρεσης, ή γαλλική έπανάσταση αναγόρευσε τόν έαυτό της σέ άφετηρία μιās νέας χρονικής περιόδου. Σήμερα τή μιμοϋνται όσες κυβερνήσεις έπιθυμοϋν νά ύπογραμμίσουν τήν άποφασιστική σημασία πού έχει ή